

2006/2

Til va adabiyot ta'limi

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва
ахборот агентлигида
079-рақам билан рўйхатга
олинган

Таҳририят манзили:
700000 Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кўчаси, 41.

136-53-62,
132-07-26.

Факс: 136-58-59
E-mail: til@sarkor.uz

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
**Ўғилой МАВЛОНОВА,
Доно ХЎЖАЕВА**

Саҳифаловчи:
Илҳом ЖУМАНОВ

Матн терувчи:
**Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА**

Таҳрир хайъати:

Абдузухур АБДУАЗИЗОВ,
Рустам АҲЛИДИНОВ,
Қозокбой ЙЎЛДОШЕВ,
Зухриддин
ИСОМИДДИНОВ,
Низомиддин
МАҲМУДОВ,
Санобар НИШОНОВА,
Матлуба НУРМАТОВА,
Шухрат РИЗАЕВ,
Ёрмат ТОЖИЕВ,
Боқижон ТҲЛИЕВ,
Наима УБАЙДУЛЛАЕВА.

MUNDARIJA

METODIKA

Nilufar Yo'ldosheva. 5-sinfda «Yig'iq gap» mavzusi ustida ishlashda induktiv usulni qo'llash	4
Ikrom Xolmurodov. Ona tili fani bo'yicha o'quvchilarda mustaqil ishlah ko'nikmasini shakllantirish	6
Muborak Mirzarahimova. 7-sinfda Abdulla Qahhorning «O'g'ri» hikoyasini o'rganish	9
Umida Ibragimova. Talabalar nutqini o'stirishda referatlardan foydalanish	19
Ulug'bek Dolimov. Ifodali o'qish metodining asoschisi	22

TILSHUNOSLIK

Равшан Худойберганов. Ўзбек исмларида вариантдорлик кўринишлари	27
Хўжамурод Жабборов. Деҳқончилик лексик системасида парадигматик муносабатлар	29

ADABIYOTSHUNOSLIK

Нодира Афоқова. «Менинг ёзганларим хуни жигардандир...».	36
Марҳабо Кўчқорова. Руҳиятга мутаносиблик	39
Кемал Алийлмас. Абдулла Орипов шеъриятида ўхшатиш санъати	42

ADABIY TAQVIM

Иброҳим Фафуров. Аёл назокати	48
Шаҳноза Эргашева. Саида Зуннунова шеърларида муҳаббат мавзуси	53
Замира Иброҳимова. Бола қалби билимдони	56

ABITURIYENTGA YORDAM

Мавлонберди Суюнов. Ҳофиз ва Навоий-Фоний шеърлятида ринд тимсоли талқини	63
Гулбаҳор Саидганиева. Шеърлий бандлар нафосати	67

2006-YIL — HOMIYLAR VA SHIFOKORLAR YILI

Маҳбуба Хўжаева. Кўз - саломатлик кўзгуси	70
--	----

DAVLAT TILINI O'RGATISH MASALALARI

Муқаддас Аҳмедова. Ўзбек тилини ўқитишда компьютердан фойдаланиш	73
Самад Сафаров. Давлат тилини қиёсий ўрганиш тажрибасидан	75
Малик Хўжаев. Ўзбек тилини хорижликларга интенсив ўргатиш	77
Илҳом Казаков. Қорақалпоқ гуруҳларида отлардаги сўз ясалиши муаммосини ўргатиш тажрибасидан	82

AMALIY FOYDALANISH UCHUN

Мирзааҳмад Олимов. «Жаҳон адабиёти тарихи» фани бўйича тест топшириқлари.	85
--	----

ETIMOLOGIYA

Толиб Эназаров. <i>Самарқанд</i> топонимининг этимологик таҳлили.	90
---	----

SO‘Z MULKIGA SAYOHAT

Юлдуз Неъматова. Наманган вилоятининг <i>тўп</i> таркибли ойконимлари хусусида.	93
Носиржон Улуқов. Эрадин. Беғамариқ.	94
Умаржон Закбаров. <i>Оли</i> або бирикмасини тушунасиши?	95

METODIKA

5-sinfda “Yig‘iq gap” mavzusi ustida ishlashda induktiv usulni qo‘llash

O‘quvchilar sintaksisdan ilk ma’lumotlarni boshlang‘ich sinflarda oladilar. 5-sinfda, ya’ni “Izchil kursga kirish” da esa ularga shu bo‘lim haqida yanada chuqurroq bilim berish ko‘zda tutiladi. O‘qituvchi dars davomida olingan bilimlarni mustahkamlashda interfaol usullardan “aqliy hujum”ni qo‘llashi mumkin. Masalan, 5-sinfda “Yig‘iq va yoyiq gaplar” mavzusi¹ ustida ishlash va uni mustahkamlashda quyidagi o‘yin-musobaqa darsini o‘tkazish mumkin.

Avvalo, sinf o‘quvchilari ikki guruhga bo‘linadilar va guruh sardorlari tayinlanadi. Har bir guruh ishtirokchilari o‘z guruhlari uchun ko‘proq “rag‘bat kartochkalari” yig‘ishga harakat qiladilar, bunda o‘qituvchi oldindan rag‘bat kartochkalarini tayyorlab qo‘yadi.

“Kim nima qiladi?” o‘yini

Bu o‘yinda xattaxta yoniga har bir guruhdan bittadan o‘quvchi taklif etiladi. Xattaxtaga birinchi guruh ishtirokchisi “*kim?*” so‘rog‘iga javob bo‘ladigan so‘zlarni yozsa, ikkinchi guruh ishtirokchisi “*nima qiladi?*” so‘rog‘iga javob bo‘ladigan so‘zlarni yozadi. Natijada yig‘iq gaplar vujudga kelishi kerak:

1-guruh

Shifokor

O‘qituvchi

O‘quvchilar

Bulbul

Shamol

Gullar

It

Mushuk

2-guruh

davolaydi.

o‘qitadi.

o‘qishadi.

sayraydi.

esadi.

o‘sadi.

huradi.

miyovlaydi.

Qolgan ishtirokchilar esa bu gaplarni daftarlariga ko‘chirib, ega va kesimning tagiga chizishadi. Bunda o‘quvchilarning yozma savodxonligi ham hisobga olinadi. Qaysi guruh a‘zosi topshiriqni bexato bajarsa, shu guruhga “rag‘bat” kartochkasi beriladi.

“Kim tezroq?” o‘yini

Bu o‘yinda o‘qituvchi o‘quvchilar diqqatini darslikda berilgan 103-

mashqdagi *Shavkat - uchuvchi. U o'qiydi. Shavkat tayyorlaydi. O'qituvchi so'raydi. U javob beradi. O'qituvchi xursand bo'ladi* kabi hamda xattaxtada yozilgan quyidagi gaplarga qaratadi:

Bahor. Daraxtlar gulladi. Gullar ochildi. Qushlar sayray boshladi. Navro'zi olam kirib keldi. Doshqozonlar qaynadi. Sumalaklar pishdi.

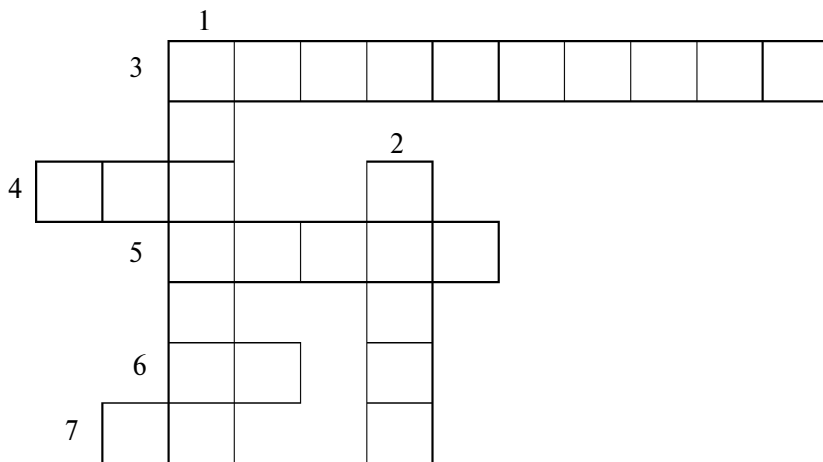
Har bir guruh a'zosi yuqoridagi yig'iq gaplarni yoyiq gaplarga aylantirib, daftariga yozishi lozim. Mashqni to'g'ri va bexato bajargan o'quvchiga "rag'bat" kartochkasi taqdim etiladi.

"Kuch birlikda" o'yini

Bu o'yinni o'tkazishda xattaxta ikkiga bo'linib, har bir guruh uchun alohida mavzu yozib qo'yiladi. (Masalan, "*Qish*" yoki "*Maktabimiz bog'i*" kabi). Bunda har bir guruh a'zosi gap tuzib mavzu bo'yicha matn tuzishga o'z hissasini qo'shishi lozim. O'n daqiqada qaysi guruh tez, chiroyli va mazmunli matn tuzsa, shu guruhga "rag'bat" kartochkasi beriladi.

Boshqotirma

Har bir guruh uchun avvaldan ikkita qog'ozga bir xil boshqotirma tayyorlab qo'yiladi va xattaxtaning ikki yoniga ilinadi. Besh daqiqa ichida uni to'g'ri yechgan guruh g'olib hisoblanadi.

Bo'yiga: 1. O'zbekistonning poytaxti (*Toshkent*). 2. Faqat ega va kesimdan iborat bo'lgan gapning nomi (*yig'iq*).

Eniga: 3. Gapning fe'lga bog'lanadigan ikkinchi darajali bo'laklaridan biri (*to'ldiruvchi*). 4. Asosiy so'zi ma'nodoshi bo'lgan ko'p ma'noli so'z (*bosh*). 5. Gapning hokim bo'lagi (*kesim*). 6. Tushum kelishigi qo'shimchasi (*-ni*). 7. So'z turkumlaridan biri (*ot*).

Topshiriqlar bajarilgach, har bir guruhning to‘plagan rag‘bat kartochkalari hisoblanadi va eng ko‘p rag‘bat olgan guruh g‘olib bo‘ladi. O‘quvchilarni baholashda ularning og‘zaki va yozma savodxonligi hisobga olinadi.

Shundan so‘ng o‘qituvchi yig‘iq gap faqat ega va kesimdan iborat bo‘libgina qolmay, balki faqat kesim ham yig‘iq gaplarni hosil qilishi mumkinligini uqtiradi.

Sardorlar bahsi

Xattaxta yoniga guruh sardorlari taklif etiladi. Har bir guruh sardoriga o‘qituvchi avvaldan tayyorlab qo‘ygan savollarini beradi. Bir daqiqada qaysi sardor ko‘proq savolga javob bersa, shu guruh sardori g‘olib hisoblanadi.

Savollar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1 Buyruq gap deb nimaga aytiladi?	1 So‘roq gap deb nimaga aytiladi?
2 So‘z birikmasi va gaplar tilning qaysi bo‘limda o‘rganiladi?	2 Tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘yish tilning qaysi bo‘limda o‘rganiladi?
3 Jo‘nalish kelishigining qo‘shimchasi qanday?	3 Chiqish kelishigining qo‘shimchasi qanday?
4 So‘z birikmasi qanday so‘zlardan tuziladi?	4 Gapning maqsadga ko‘ra qanday turlari bor?
5 Bosh bo‘laklar qaysilar?	5 Ikkinchi darajali bo‘laklar qaysi?
6 To‘ldiruvchiga qanday savollar qo‘yiladi?	6 Aniqlovchiga qanday savollar qo‘yiladi?

Mashg‘ulotlarning bunday tashkil etilishi o‘quvchilar faolligini oshiradi va ularni erkin fikrlashga o‘rgatadi.

**Nilufar YO‘LDOSHYEVA,
Qarshi DU aspiranti.**

1 H.Ne‘matov va boshqalar. Ona tili. 5-sinf uchun darslik. T.:O‘qituvchi, 2001.

Ona tili fani bo‘yicha o‘quvchilarda mustaqil ishlash ko‘nikmasini shakllantirish

Bugungi kunda “2004–2009 yillarda maktab ta‘limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining qarorlari bilan belgilab berilgan ustuvor yo‘nalishlar bo‘yicha respublika Xalq ta‘limi vazirligiga qarashli o‘quv muassasalarida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, maktablardagi dars o‘tish jarayonlarida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish ta‘lim-tarbiya samaradorligiga, eng muhimi, o‘quvchilar mustaqil fikrining shakllanishiga xizmat qilayotganligi kuzatilmoqda.

Ona tili fani maktabda o'rganiladigan barcha fanlarni puxta o'zlashtirish uchun muhim kalit vazifasini o'taydi, chunki o'quvchi boshqa fanlarni faqat til vositasi orqaligina o'zlashtirishi mumkin.

Shunday ekan, ona tili bo'yicha orfografik, leksik va grammatik bilimlarni boshqa fanlar bilan bog'lab, u fanlardan olgan bilimlarni ona tili darslarida savodli qilib, og'zaki va yozma bayon etish hozirgi zamon talabidir.

Masalan biz, Qoraqalpog'iston RXTPXQT va MOIga malaka oshirishga kelgan o'qituvchilarga o'zbek tilini o'qitishda asosiy e'tiborni o'quvchilarda nutqiy ko'nikmalar va mustaqillikni shakllantirishga qaratish lozimligini ta'kidlab, bu ishni amalga oshirish yo'l-yo'riqlarini o'rgatamiz.

Ushbu maqolada bu ishni Qoraqalpoq xalqi hayotiy ehtiyoji bo'lgan "Suv" mavzusi atrofida tashkil qilish yo'l-yo'riqlarini bayon etamiz.

Bu mavzu bo'yicha darsga 6-7-sinf o'quvchilari avvaldan tayyorlanadi. Sinf 3 guruhga bo'linib, 1-guruh o'quvchilariga "Suv" mavzusi bilan bog'liq aforizmlar, 2-guruhga - shu mavzu bo'yicha gidronimlar (daryo, kanal, soy, ... buloq nomlari), 3-guruh o'quvchilariga esa *suv* so'zi qatnashgan frazeologizmlarni lug'at, geografiya va biologiya darsliklari, jurnal, gazeta va boshqa manbalardan topib, yozib kelish topshirig'i beriladi.

Shundan so'ng o'qituvchi o'quvchilar nutqlarida "Suv" mavzusi bilan bog'liq so'zlarni to'g'ri yozish, nutqlarini bu mavzu bo'yicha so'zlar bilan boyitish, fikr yurita olish, fikrni matn tarzida ifodalay olishlari zarurligini uqtiradi.

Dars uchala guruh o'rtasida vazifalarni to'g'ri va to'liq bajarilishi bo'yicha musobaqa tarzida o'tkaziladi.

Bunda har bir guruhdan 5 tadan vakil chiqib o'ziga berilgan vazifa yuzasidan to'plab kelgan materialni xattaxtaning o'zi uchun ajratilgan uchdan bir qismiga galma-gal yoza boshlaydi.

Shu paytda guruhning boshqa a'zolari o'z guruhi vakillariga xatosini tuzatishda yordam berish huquqiga ega.

So'zlar (gidronimlar)ni yozishda doskaga chiqqan 2-guruh vakillarining biri daryolar, ikkinchisi - kanallar, uchinchisi - ko'l, to'rtinchisi - buloq, beshinchisi - soy nomlarini yozadi.

Doskaga 10 tadan misol yozilib, qolgan misollar guruh a'zolari tomonidan og'zaki aytiladi va so'zlarning yozilishi bo'yicha izoh beriladi.

Misollar quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Suv haqidagi aforizmlar: *Suv - oltindan aziz. Suv-zar, suvchi-zargar. Suv keldi — nur keldi. Oy suluvi - nur, soy suluvi - suv. Suvning qatراسi - oftobning zarrasi. Suv - yorug'lik. El hayoti yer bilan, yer hayoti suv bilan. Ariqdan suv uzilmasa, savatdan non arimas. Suv taralar tuproqqa, oro berar yaproqqa. Suv yil oqar, olamga gul taqar. Tomchi suvda tol ko'karar.*

Suvsiz yerda tol bo'lmaz, qovoqarida bol bo'lmaz. Suvsiz yer-mozor, suvli yer-gulzor. Suvsiz yer- jonsiz jasad. Suvsiz yerga qush qo'nmas. Tashnaning tushiga suv kirar. Suvni qum tagidan qidir. Qum bor joyda suv bor, suv bor joyda jon bor. Suv tilasang, Sulaymondan tila. Suvga-ariq, yo'lga- choriq. Ekin ekmoq oson, suv keltirmoq qiyin. Suv keltirar mard kishi, ekin ekar har kishi. Suv keltirgan mard, suv bermagan - nomard. Suv qadrini quduq qazigan biladi. Suv ichsang, quduq qaziganni unutma. Suv bergan-savob, o't bergan- kabob. Suv ichayotganga ilon ham tegmas. Suv onasi- buloq, so'z onasi- quloq. Suvni ich, chashmani bulg'atma. Suv ichadigan qudug'ingga tupurma. Quduqqa tupurma, qaytib icharing bor. Suvni ko'rmay, etik yechma.

2. Suv bilan bog'liq bo'lgan gidronimlar:

a) daryo nomlari: *Amudaryo, Sirdaryo, Oqdaryo, Chirchiq daryosi, Piskom daryosi, Zarafshon daryosi, To'polondaryo, Norin daryosi;*

b) suv omborlari: *Kattaqo'rg'on suv ombori, Chimqo'rg'on suv ombori, Pachkamar suv ombori, Chorvoq suv ombori, Karkidon suv ombori, Tuyamo'yin suv ombori, Taxiato'sh suv ombori;*

v) kanal nomlari: *Katta Farg'ona kanali, Janubiy Mirzacho'l kanali, Amu-Buxoro kanali, Amu-Zang kanali, Ulug'nor kanali, Log'on kanali, Qilichboy kanali, Darg'om kanali, Pay kanali;*

g) soy nomlari: *Oqtepasoy, Ko'ksaroysoy, Ohaklisoy, Oqsoy, Qizilsoy, Kosonsoy, Chodaksoy, Isfayramsoy, Quruqsoy, Yakkaarchasoy, Sho'ralisoy, Jarsoy;*

d) ko'l nomlari: *Dengiz ko'l, To'dako'l, Chuqurko'l, Kattako'l, Moxonko'l, Shaytonko'l, Aqchako'l, Jarmishko'l, Chuqurko'l, Devonko'l, Sarichungulko'l, Uzunko'l, Otajon ko'li;*

e) buloq nomlari: *Arashonbuloq, Beshbuloq, Oqbuloq, Oydinbuloq, Sho'rbuloq, Qaynarbuloq, Qo'shbuloq, Mingbuloq.*

3. Suv haqidagi frazeologizmlar: *Sirkasi suv ko'tarmaydigan odam, suv bo'lmoq (terga botmoq, terlab jiqqa ho'l bo'lmoq), ancha suvlar oqdi (ko'p zamonlar o'tib ketdi, ancha vaqt bo'ldi), sirtiga suv yuqtirmaydigan odam, suv qilib (suvdek) ichmoq, suv quygandek (tinch, jim-jit) churq etgan ovoz yo'q, tushingizni suvga ayting, suvga oqizmoq (bexudaga ketkazmoq, sovurmoq, shamolga uchirmoq), suvga tushgan nondek bo'sharmoq (juda ham bo'sharmoq qolmoq, xovridan tushmoq), suvga tushsa quruq chiqadigan odam(juda quv, ayyor, har qanday mushkul vaziyatdan sip-silliqlik qutulib chiqadigan), o'zini o'tga (ham), suvga (ham) urmoq, suvga urib ketmoq (zim-ziyoy bo'lib ketmoq, bedarak yo'q bo'lmoq), qo'lini sovuq suvga urmaydi, suvda maza bor, bunda maza yo'q (juda bemaza narsa haqida), g'alvirni suvdan ko'tarmoq, suvday bilmoq (juda yaxshi bilmoq, chuqur, puxta bilib olmoq, egallamoq), suvday serob bo'ling (hech narsadan kamchilingiz bo'lmasin),*

o‘t bilan suvday (bir-biri bilan sira kelisha olmaydigan darajada zid, qarama-qarshi, it-mushuk).

Musobaqada eng ko‘p misol topib, bexato yozgan va izohlagan guruh g‘olib bo‘ladi.

Uyga vazifa qilib “Suv” mavzusi bo‘yicha quyidagi savollarga javob tarzida kichik insho yozib kelish topshirig‘i beriladi:

1. Suv haqida qanday tasavvurga egasiz? 2. “Suv - hayot manbai” deganda siz nimani tushunasiz? 3. Suvni ifloslantirmaslikka siz qanday hissa qo‘shasiz? Oilangizda suvni tejashga e‘tibor beriladimi? 4. Nima uchun suvga bo‘lgan hurmatimiz baland?

Ona tili darslarida bunday usullarni qo‘llash o‘quvchilarda nutqiy ko‘nikmalarni mustaqil ravishda takomillashtirish, ularda ona tili darslariga qiziqishni oshirish imkonini beradi.

**Ikrom XOLMURODOV,
Qoraqalpog‘iston RXTPXQT va
MOI katta o‘qituvchisi.**

Hozirgi kunda adabiy ta’limga bo‘lgan talablardan asosiysi - o‘quvchilarda ijodiy fikrlash, adabiy asarni o‘z qalbidan o‘tkazib, uning asosida mustaqil mulohaza yuritish, asarga, uning qahramonlari hamda muallifiga o‘z munosabatini bildira olish, asarni teran tahlil etish ko‘nikmalarini hosil qilish. Bu masalada o‘qituvchiga interfaol usul asqotadi. Quyida biz Muborak Mirzarahimovanning shu nuqtai nazardan ijobiy natija bergan bir soatlik dars ishlanmasini taqdim etmoqdamiz.

Tahririyat

7-sinfda Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasini o‘rganish

Ushbu dars Abdulla Qahhor ijodi bo‘yicha yakuniy dars sifatida o‘tkazildi.

Darsning maqsadi Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasi asosida o‘quvchilarda o‘zgar baxtsizligi evaziga kun ko‘ruvchi manfaatparast kimsalarga nafrat, zulmga isyon hissini shakllantirish, asardagi obrazlarni tahlil qilish, yozuvchining so‘z qo‘llash mahorati va istiqloq mohiyatini anglatishdan iborat edi.

Darsga Cho‘lponning “Ko‘ngil” she‘ridan ushbu band shior qilib olindi:

*Na faryoding, na doding bor,
Nechun sen buncha sustlashding?
Haqorat dilni og‘ritmas,*

Tubanlik mangu ketmasmi?

Tiriksen, o‘lmagansen,

Sen-da odam, sen-da insonsen!

O‘qituvchi darsni boshlashdan avval sinfdagi o‘quvchilarni yetti guruhga ajratdi. Har bir guruh o‘z vazifalariga ko‘ra shior tanladi.

Bular quyidagilar edi:

Insonparvarlar guruhi: *“Odamlarning eng aziz va hurmatlilari qayg‘u, hasrat-u tashvishli damlarda bilinur, go‘yoki bu tashvishlar ular (hurmatli kishilar) uchun tug‘ishgan opa-singildek yaqindir”* (Zamaxshariy).

Ssenariychilar guruhi: *“Adabiyot atomdan kuchli, lekin uning kuchini o‘tin yorishga sarf qilish kerak emas”* (Abdulla Qahhor).

Izquvarlar guruhi: *“Faqat insonni sevish orqaligina adolatparvar bo‘lish mumkin”* (I.Kant).

Rassomlar guruhi: *“Odamlar, insonparvar bo‘ling! Bu sizning birinchi burchingiz”* (J.J. Russo).

Rejissyorlar guruhi: *“Xulq har kim o‘z qiyofasini ko‘rsatadigan ko‘zgudir”* (J.J. Russo).

Munaqqidlar guruhi: *“Ijod bog‘iga bolta emas, tokqaychi ko‘tarib kirish kerak”* (Ozod Sharafiddinov).

Tilchilar guruhi: *“So‘z - hikmat, so‘z - qurol”* (Maqol).

Dars skarabey interfaol usulda olib borildi. Bu usul o‘quvchilarda fikriy bog‘liqlik, mantiqiy aloqadorlik va xotirani rivojlantirishga imkoniyat yaratadi.

O‘qituvchi bugungi dars mavzusi o‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan, mashhur hikoyanavis, qisqa so‘zda ko‘p ma‘no ifodalash mahorati egasi Abdulla Qahhor va uning “O‘g‘ri” hikoyasi haqida ekanligini ma‘lum qildi va dars davomida bilimlarni baholash tartibi bilan tanishtirdi. Har bir to‘g‘ri, mantiqli javob uchun rag‘bat kartochkasi berilishini aytdi. Ekspert guruhi javoblarni kuzatib borib, eng yaxshi ishtirokchi va eng faol guruhni aniqlashi, g‘olib guruh faxrli “Qahhorshunoslar” nomiga ega bo‘lishini e‘lon qildi.

O‘quvchilar hikoyaga tarbiyaviy, ilmiy jihatdan yondoshmoqlari, san’atkor sifatida o‘zlarining mustaqil fikrlarini bildirmoqlari lozimligi uqtirildi.

Guruhlarga quyidagi topshiriqlar berildi:

1-topshiriq. Yozuvchi hayotiga oid ma‘lumotlarni to‘ldiring.

1. Abduqahhor... _____

2. 1925 yil... _____

3. 25 may... _____

4. ...gazetasida ishladi.

5. ...eski maktabda o‘qidi.

6. Ko‘chgan qishloqlari: ———
7. 17 sentyabr ... —————
8. Oqqo‘rg‘onda... —————
9. 1930 yilda... ———
10. ...o‘qituvchilar tayyorlash kursida o‘qidi.

2-topshiriq. Yozuvchi ijodiga oid ma‘lumotlarni to‘ldiring.

1. 1934 yili —————
2. “Qo‘shchinor chiroqlari” ———
3. ——— oybitigida,gazetalarida xabarlar bosildi.
4. Ijodi —————
5. 1958 yilda —————
6. Shuhrat keltirgan roman ———
7. 1965 yilda —————
8. “Ayajonlarim” komediyasi ———
9. Komediya... 1962 yilda ———
10. “Muhabbat” qissasi ———

3-topshiriq. Mantiqiy fikrlab, “O‘g‘ri” hikoyasidan olingan quyidagi gaplarni davom ettiring.

1. Yig‘lama, yig‘lama, deyman!...
2. Endi bizga qiyin bo‘ldi-da...
3. Yo‘qolmasdan ilgari bormidi?...
4. Ey, yosh bolamisiz?...
5. Ha, ho‘kizni uylariga eltib berishsinmi?...
6. Yo‘q... sigir emas...
7. Birovni eri uradi?...

4-topshiriq. Quyidagi gaplarni kim aytganligini aniqlang.

1. — Yig‘lama, yig‘lama, deyman! Ho‘kizing oq poshsho qo‘l ostidan chiqib ketmagan bo‘lsa, topiladi.
2. — Endi bizga qiyin bo‘ldi-da... Peshonam sho‘r bo‘lmasa, ...
3. — Yo‘qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho‘kiz edi?
4. — Ey, yosh bolamisiz? Nega yig‘laysiz? Kap-katta odam...
5. — Ha, ho‘kizni uylariga eltib berishsinmi? Axir, borilsin, arz qilinsin-da.
6. — Yo‘q... sigir emas, ho‘kiz, ola ho‘kiz edi.
7. Birovni eri uradi, birovning uyi xatga tushadi..... Ammo kampirning dodiga odam tez to‘plandi.

5-topshiriq. “O‘g‘ri” hikoyasidagi quyidagi obrazlarga qisqacha tavsif bering: Masalan:

1. *Qobil bobo*: Yoshi ulug‘, kampiri bilan zo‘rg‘a kun kechiradi. Ho‘kizining yo‘qolganiga juda qayg‘uradi, uni topish niyatida mansabdorlarga pora berib, bor-budidan ayriladi.

2. *Kampir*:

3. *Ellikboshi*:

4. *Amin*:

5. *Tilmoch*:

6. *Pristav*:

7. *Egamberdi*:

8. *Odamlar*:

6-topshiriq. “O‘g‘ri” hikoyasidagi berilgan poralarni aniqlang. Masalan:

1. Ellikboshi: mingboshiga 700 bog‘ beda, bir toy paxta bergan.

2. Azaimxonga:

3. Tilmochga:

4. Pristavga:

5. Aminga:

7. Egamberdiga:

7-topshiriq. Boshqotirma. Katakarga Abdulla Qahhor asarlari nomlarini yozing.

-	O‘	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	g‘	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	r	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	i	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Navbatdagi topshiriq — qisqa vaqt ichida har bir guruh o‘z vazifasidan kelib chiqib, matn ustida ishlash.

Bunda o‘quvchilarning asarni tahlil qilib, matndagi tagma‘noni ilg‘ashlari, badiiy haqiqatlarni ko‘ra olish salohiyatlari alohida rag‘batlantirildi. Matnni idrok etish uchun ushbu savollar berildi:

1. Kampirning dodlashiga nega odamlar tez to‘planishdi?
2. Nega chol dag‘-dag‘ titraydi? Sovuqdanmi?
3. Amin hamisha ham o‘zini shunday tutarmikin?
4. Nega bu hikoyaga yozuvchi “Otning o‘limi - itning bayrami” maqolini epigraf qilib olgan?
5. Asosiy qahramonning Qobil bobo deb atalishida qanday ma‘no bor?
6. Hikoya nima uchun “O‘g‘ri” deb nomlangan?
7. O‘g‘ri muallif nazarida kim?
8. Qobil boboning uyiga o‘xshagan uylarni ko‘rganmisiz?

9. Voqea qaysi faslda bo‘lib o‘tgan?

10. Hozirgi kunda bunday voqea sodir bo‘lishi mumkinmi? Agar bo‘lsa, nima chora ko‘riladi?

Matn ustida ishlashdan avval o‘qituvchi quyidagilarni ta’kidladi: *“Abdulla Qahhor: “Biron hodisaning yaxshi yoki yomon ekanligini bildirish bilan unga nisbatan nafrat yoki muhabbat hissi tug‘dirish orasida juda katta farq bor. Bilgan kishi bilib qo‘ya berishi mumkin, lekin his qilgan kishi his qilib qo‘ya bermaydi”, - der edi. Shunday ekan, bo‘layotgan voqealarni his qilib, qahramonlarning o‘rniga o‘zingizni qo‘yib ko‘rgan holda fikrlang, tahlil qiling”.*

Asar ustida ishlashda har bir guruh o‘z zimmasiga olgan vazifalari yuzasidan quyidagilarni havola etdi:

Ssenariychilar guruhi:

Ssenariychilar guruhining tuzgan va namoyish etgan ssenariysi:

(Parda ochiladi)

Kampir: O! ... Voydod, voydood!

(Qobil bobo yalangbosh, yalangoyoq, yaktakchan yugurib chiqadi. Odamlar yig‘iladi)

Odamlar: Voy bechoralar, ho‘kiziga o‘g‘ri tushibdi..... Endi qanday kun kechirishadi?

(Qobil bobo og‘il eshigi yonida turib dag‘-dag‘ titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi, ko‘zlari jovdiraydi, hammaga qaraydi, lekin hech kimni ko‘rmaydi)

Xotinlar: Hmm... iloyo o‘g‘irlagan qo‘ling sinsin!....

Topgan puling teshib chiqsin, o‘zingga buyurmasin!.

Qariyalarning uvoli tutsin!

Kimdir: Nahotki shu kichkina teshikdan ho‘kiz siqqan bo‘lsa.....

Aql bovar qilmaydi-ku!

Ellikboshi (Hamma yoqni tekshirib, pang tovush bilan):

Ho‘kizing hech qayoqqa ketmaydi, topiladi.

Qobil bobo (sevinganidan xo‘rligi kelib, yig‘lab):

Xudo xayr bersin... Ola ho‘kiz edi...

Odamlar: O‘g‘ri devorni yarim kechada teshgan bo‘lsa kerak...

Poytesha o‘tkir bo‘ladi yoki lo‘m bilan urib teshgan.

Ho‘kizni uzoqroqdagi bozorda pullasa kerak....

Balki allaqachon so‘yib yuborgandir...

Ellikboshi (ketidan ergashib, yig‘layotgan boboga): Yig‘lama, yig‘lama, deyman! Ho‘kizing oq poshsho qo‘l ostidan chiqib ketmagan bo‘lsa, topiladi.

Kampir: Ilohim, umringizdan baraka toping...

Qobil bobo: Sizni xudoning o‘zi yarlaqasin! Dunyo turguncha turing!
(hamyonidan pul chiqarib beradi)

Ellikboshi: Bu haqda beto'xtov aminga xabar qilaman.

(Parda yopiladi)

Taxminiy sahnanoma quyidagicha:

1. Qobil boboning hovlisi.
2. Subhidam (erta tong).
3. Ho'kiz yo'qoldi.
4. Og'il yonida.
5. Ellikboshi keldi.
6. Pristav huzurida.
7. Amin qabulida.

Rejissyorlar guruhi:

1. Avvalo hikoya matni bilan tanishish kerak. Bo'lib o'tgan voqealarni ko'z oldimizga keltirib, tassavvurimizni boyitib bo'lgach, ssenariy asosida ishlaymiz.

2. Hikoyadagi obrazlarning xarakterini o'rganib, rol taqsimlaymiz. Har bir aktyor o'ziga berilgan rolini maromiga keltirib ijro etishi uchun obrazning ichki holatini tushunishi lozim. Tashqi ko'rinishiga e'tibor qilinadi.

3. Bizga pardoqchilar, rassomlar, tikuvchilar yordam beradilar. Ayrim joylarda holatni chuqurroq, bo'rttirib ko'rsatish uchun musiqadan foydalanamiz. Tasvirga tushirishda operatorlar va ularning yordamchilari bo'ladi.

4. Ovoz yozish studiyalarida qaytadan qahramonlarga dublyaj usulida ovoz beriladi. Bunda ovoz rejissyorlari, texnika muhandislari ovoz beruvchi aktyorlar bilan ishlaydi.

5. Aktyor dastlab olgan rolining gaplarini o'qib, rolga tayyorlanadi. Bu jarayonda o'qilayotgan gaplarning mantiqiy urg'usiga e'tibor berish kerak. Yo'qsa, asarning mazmuni buzilib, kutilgan maqsad amalga oshmaydi.

6. Biz "O'g'ri" hikoyasining ssenariysi asosida voqealarni 4ta kadrda olmoqchimiz: Birinchi dubl: kampirning og'ilxonaga kirib ho'kizining yo'qolganini bilishi, uning dodlashini eshitib, odamlarning to'planishi, Qobil boboning holati.

Ikkinchi dubl: xotinalarning qarg'ashi, odamlarning g'ala-g'ovuri, ellikboshining og'ilxonani sinchiklab tekshirishi.

Uchinchi dubl: Qobil boboning ellikboshi ketidan yig'lab yurishi, xo'rlik holatlari... Odamlarning o'g'ri haqidagi o'zicha chiqargan xulosalari....

To'rtinchi dubl: ellikboshining pul undirish maqsadida chol-kampirga yolg'on va'da berishi, ularga munosabati, chol-kampirning umid bilan ellikboshini duo qilishlari hamda birinchi poraning uzatilish sahnasi.

7. Hozir ushbu rollarni repetitsiya qilib ko'ramiz. Ovoz bilan obrazlarning holatiga kiramiz.

Rassomlar guruhi: Biz matnni sinchiklab o'rgandik.

Quyidagi rasmlarni hikoyaning mazmunini ochishga ilova qilamiz:

1. Tong qorong'usi, g'ira-shira tong otmoqda.
2. Hovli tasviri: bir tomonda - bir qop somon, ikkinchi tarafda o'n-o'n besh xoda, bir arava qamish - uy, og'ilxonada ho'kiz.
3. Og'il yonida kampirning dodlash holati, odamlarning ularga achingan holatda yig'ilib turishi.
4. Qobil boboning yalangbosh, yalangoyoq, yaktakchan og'il eshigi yonida turib, dag'-dag' titrashi tasviri.
5. Itning hurishi, tovuqlarning qaqag'lashi, xotinlarning qarg'ayotganlari tasviri.
6. Qo'shnisi, burunsiz ellikboshining og'il tekshirayotgani.
7. Ola ho'kiz tasviri.
8. Semiz, baqbaqalari osilgan, qirraburun, nigohlari qattiq, shafqatsiz amin burnini kavlab o'tirgani, yonida iltijo qilib turgan Qobil boboning tasviri.
9. Qo'lida tasbeh, boshida salla, soqol-mo'ylov qo'ygan, olachi por to'nda duo o'qiyotgan azayimxon va boshini quyi egib o'tirgan kampir tasviri.
10. Pristav - gavdali, bo'ydor, mo'ylovli, tepakal kishi. Uning cholning qo'lidan tovuqlar va pul olayotgani tasviri.
11. Qobil bobo, yonida tovuqlar, tuxumlar solingan savat va qoshlari chimirilgan tilmoch tasviri.
12. Boboning ikkita ho'kiz bilan yer haydayotgani, qo'lida tugun bilan yo'lda turgan kampir tasviri.

Tilchilar guruhi:

1. Matn bilan ishlab, asar tili haqida quyidagi xulosaga keldik: yozuvchi hikoyada xalq maqollaridan o'rinli foydalangan. Hatto asar mohiyatidan kelib chiqib, *Otning o'limi, itning bayrami* maqoli epigraf qilib olingan.
2. *Dehqonning uyi kuysa kuysin, ho'kizi yo'qolmasin* maqolida gaplar zidlanyapti, bu gaplar orasiga zidlov bog'lovchisini qo'yish mumkin. *Qobil boboni chaqirdi va pang tovush bilan dedi* gapida teng bog'lovchi mavjud.
3. *O!...* tovushi gapda holatni bildiriyapti. *Qozonni suvga tashlash, uyi xatga tushdi* iboralari ko'chma ma'noda qo'llangan.
4. *Qobil bobo yalangbosh, yalangoyoq, yaktakchan* gapida sifatlar uyushgan, *yaktakchan* so'zi - yaktagi yo'q ma'nosida.
5. *Aqlning ishonmasligi, qo'l ostidan chiqmagan bo'lsa, pulning yuziga qarash* gaplari ko'chma ma'noda qo'llangan.
6. *Poshsholik, ellikboshi, mingboshi, paxtafurush, amin, pristav, tilmoch, obdastagardon, azayimxon* kabi so'zlar tarixiy so'zlardir.
7. *Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi. Quruq qoshiq og'iz yirtadi. Berganga bitta ham ko'p, olganga o'nta ham oz* maqollari, *ho'kizni bo'ynidan bog'lab*

beradigan chiqim ko'chma ma'noda qo'llangan.

8. *Suyunchidan chashma bo'lak ma'nosida, obdastagardon tumor ma'nosida, yelpishtovoq don yelpiydigan tovoq, arbob mansabdor kishi ma'nosida qo'llangan.*

9. *Qulf ochadigan azayimxon, tepa sochi tikka bo'ldi, peshonam sho'r, go'rda bir narsa deyish kabi birikmalar ko'chma ma'noda ishlatilgan iboralardir.*

10. *Uni begim deguncha kishining beli sinar ekan. O'ynashmagil arbob bilan – arbob urar har bob bilan kabi maqollarning tagma'nolari bor.*

Munaqqidlar guruhi:

1. Yozuvchi "O'g'ri" hikoyasida bir oilaning fojiasini ko'rsatish bilan birga, o'sha davrdagi oilalarning og'ir ahvolini ham tasvirlaydi. Qobil bobo hayotining butun mazmuni, chol-kampirning bir-biridan keyingi ishongan qimmatbaho narsasi - shu ho'kiz edi.

2. Kampirning dastyori yo'q. Shuning uchun u tongdan turib xamir qoradi, ho'kizidan xabar oladi.

3. Kambag'al odam boriga shukur qilib yashaydi. Chunki ko'p narsani orzu qilgani bilan, unga yetisholmasligini biladi. Shuning uchun uyi kuysa ham, ho'kizi yo'qolmasin. Ho'kizi bilan yer haydaydi, dehqonchilik qiladi.

4. O'sha davrda dehqonning uyi bir qop somon, o'n-o'n beshta xoda, bir arava qamish bilan tiklanardi. Qaram xalq hech qachon to'kis yashamagan. Istiqlolning qadriga yetishimiz kerak.

5. Ellikboshiga o'xshagan ta'magir odamlarga insof, shafqat singari tuyg'ular begona. Uning burunsizligi, pang ovoz bilan gapirishi ham qanday odam ekanligini ko'rsatib turadi. O'zining gaplariga cholni ishontirib, uning ustidan kuladi.

6. Amin nafaqat Qobil boboni, balki barcha qashshoq kishilarni odam o'rnida ko'rmaydi. Shu bois qariyadan uyalishni ham bilmay, jirkanch qiliqlarini davom ettiraveradi. Kitobxon undan, u kabi mansabdorlardan nafratlanadi.

7. Adib timsollar tabiatidagi eng mayda holatlarni ham bexato ilg'ay olgan va katta mahorat bilan aks ettirgan. Obrazlarning yorqin tasviriy ifodasi, voqealar xilma-xilligi Abdulla Qahhorning o'ziga xos uslubini namoyon etgan.

8. Kitobxon qalbida hikoyadagi Qobil boboga o'xshagan kishilarga achinish tuyg'ulari uyg'onadi. Bu hikoya kitobxonni o'ylantiradi, zulmga qarshi kurashga chaqiradi.

9. Said Ahmad aytganidek, Abdulla Qahhor chinakamiga so'z zargaridir. Uning kichik bir hikoyasi ham soat mexanizmidek aniq detallardan tashkil topgan. Shuning uchun ustoz yozgan asarlaridan biron vergulni olib tashlab bo'lmaydi.

10. To'g'riso'z, insonparvar Abdulla Qahhorga "Yelkasini haqiqat silagan

shoir”, deb to‘g‘ri baho beradi yozuvchining eng sodiq shogirdlaridan atoqli adibimiz Said Ahmad.

Izquvarlar guruhi:

1. Kampir tong qorong‘usida xamir qorish uchun turgan. Demak, ho‘kiz yarim kechada o‘g‘irlangan. Og‘il ko‘cha tomondan teshilgan. O‘g‘ri hovliga kirmagan.

2. Bu jinoyatni ellikboshi ochmoqchi bo‘ladi. O‘g‘ri teshgan joylarni ikki martadan tekshiradi, ustunni qimirlatib ko‘radi. Ishonch bilan “ho‘kizing topiladi” deydi.

3. Uning maqsadi - choldan biror narsa undirish. Ellikboshi bo‘lish uchun u ancha pul sarflagan. Poshsholikdan oylik olmaydi. Shuning uchun u kishilarni shu tarzda aldab, pulini oladi.

4. Odamlarning taxminiga qaraganda, o‘g‘ri devorni lo‘m yoki poytesha yordamida teshgan. U ho‘kizni qishloqdagilar bormaydigan bozorda pullagan yoki allaqachon so‘ydirib yuborgan.

5. Amin - to‘ralik halqasining muhim bo‘g‘inlaridan biri. Boshiga ish tushganlar uni ham boqishlari kerak. Aldangan chol ho‘kizi yo‘qolganini unga o‘zi aytadi.

6. Amin ham “beto‘xtov pristavga xabar qilaman”, deb va‘dani berib, choldan pora undiradi. Biroq ho‘kizni izlamaydi.

7. Pristavga ham cholning o‘zi xabar beradi. U bilan so‘zlashish uchun avvalo tilmochga, keyin pristavga pora berishga majbur bo‘ladi. Pristav uni yana aminga yuboradi.

8. Amin uni ellikboshiga jo‘natgach, ellikboshi qaynatasiga ro‘para qiladi. Egamberdi cholga bergan yordami uchun shart qo‘yadi. Bu shart kuzda ma‘lum bo‘ladi.

9. Xulosa shuki, ola ho‘kiz topilmadi. Qobil bobo o‘g‘irlangan ho‘kizini topaman deb mansabdor “o‘g‘rilar”ning qo‘liga tushdi. O‘sha davrda bunday voqealar tez-tez bo‘lib turar edi.

Insonparvarlar guruhi:

1. Hikoyani o‘qigan o‘quvchida cholga achinish bilan birga, ba‘zi qahramonlarga nisbatan nafrat uyg‘onadi. Mana shu tuyg‘ular bizga odobni o‘rgatadi. O‘zbeklar andishali, ovozini balandlatishdan uyaladigan xalq.

2. Kampir tongda fojia yuz bergani sabab dodlaydi.

Boshqa xonadonlarda esa, uyidagi yetishmovchilikdan norozi bo‘lavergan ayolni eri uradi. Chunki er kambag‘allikdan chiqish yo‘lini topolmay, xotinini kaltaklaydi.

3. Yoki qashshoqlikdan chiqish uchun boydan qarz oladi, qarzini uzolmay, oqibatda uyi xatga tushadi. Shu bois dod ovozi tez-tez eshitilib turadi.

4. O‘zbek uchun kambag‘allik – isnod, vaholanki, u mehnat qiladi, ammo mehnatiga yarasha haq olmaydi.

5. O‘zbek qariyalari hozir ham boshyalang yurishni odobsizlik deb hisoblaydilar. Qobil bobo yalangbosh, yalangoyoq, yaktaksiz el ko‘ziga ko‘rinadi: fojidan aqli sustlashib, hech kimni ko‘rmaydi. O‘g‘irlik boboni shu holga solgan.

6. Ellikboshi cholning qo‘shnisi, yosh bo‘la turib, keksa odamni sensiraydi, ahvolini ko‘ra turib masxaralaydi. “Aminga xabar beraman”, deb yolg‘on gapiradi, ta‘magirlik qiladi.

Yolg‘onning doimiy hamrohi ayyorlik bo‘ladi.

7. Aminning bobo oldida og‘zini ochmay kekirishi, burun kavlab etigiga artishi, baqbaqalarini selkillatib kulishi, qolaversa, ataydan ho‘kizni sigir deb masxara qilishi o‘ta madaniyatsizlik, imonsizlikdir.

8. Bunday odamlar odam ajratadi. Agar boyning ishi tushganda, bunday qilmasdi. Afsuski, shunday odam ajratadigan, qo‘liga qaraydigan odamlar bizning jamiyatda ham bor.

9. Amaldorlar bu kambag‘al cholning bor-budini olib ham, unga yordam bermaydilar. Ular ojiz va muhtoj odamlarni inson sanamaydigan, inson qadrini oyoqosti qiladigan kimsalardir.

10. Adolat yo‘q joyda kishilar hayoti va qadr-qimmatini ushlab turadigan hech nima qolmaydi. Ushbu hikoya insonparvarlik haqida, mehribonlik, rostgo‘ylik, odob, erk haqida!

Ekspert guruhi o‘quvchilar to‘plagan rag‘bat kartochkalari va g‘olib guruhni aniqlagunga qadar o‘qituvchi magnitofon orqali “Abdulla Qahhor hikoyalarini o‘qing” degan reklamani eshittirdi.

“Dahshat” hikoyasidan: *“Bola edim. Rahmatli dadam gap yer edilar. Bir mehmonxona yigit... Mana shunaqa shamol kechasi ekan. “Hozir kim go‘ristonga borib, Asqarponsotning go‘riga pichoq sanchib keladi?”- degan gap bo‘libdi”.*

“Adabiyot muallimi” hikoyasidan: *“Boqijon aka, - dedi qiz uyalibroq, - bir narsani sizdan so‘ramoqchi edim: biz sinfda Chexovning “Uyqu istagi”ni o‘qidik, go‘dakni o‘ldirgan qizni sud qilmoqchimiz”.*

“O‘tmishdan ertaklar” hikoyasidan: *“Men arang qochib qoldim. Amakim dahshat ichida uyga o‘zini urgan Sarvinisoning ketidan otilib kirdi. Savrinisoning avvaliga “dadajon!” degan chinqirig‘i, keyin mushukday vag‘illagani, nihoyat, ingragani eshitildi-yu, jim bo‘lib qoldi”.*

O‘qituvchi darsni quyidagicha yakunladi: Men ham muhtaram yozuvchimiz Said Ahmad domlaning **“Yo‘qotganlarim va topganlarim”** kitobini sizga reklama qilmoqchiman. O‘qing, maza qilasiz. Ishonchim komil, dam yig‘lab, dam kulasiz. Buyuk insonlar hayoti bilan tanishib, jajji qalbingizda nozik

tuyg'ular paydo bo'ladi. Ajabmas, sizdan ham otashin shoirlar, dilkash yozuvchilar chiqsa..

“1936-yili qo'limga Abdulla Qahhorning hikoyalar to'plami tushib qoldi. O'qib ko'rdim... Yana o'qidim. O'qiyverdim. Birdan yozuvchi bo'lish havasi dilimga tushdi. Yozib ko'rdim. Sira hikoyaga o'xshata olmadim. E, bu ham bo'lmadi, deb qalamni uloqtirdim. Ertasiga yana yozuvchi bo'lgim kelaverdi”.

“Nimagaki erishgan bo'lsam, hammasiga Abdulla aka sababchi. U kishiga berilgan yerga uy qurdim. Mehr qo'yib parvarish qilgan bog'ini ham menga tashlab ketdi. Hozir shu bog'da ustoz chirog'ini yoqib o'tiribman”.

Ekspert guruhi g'olib guruhi aniqlab berdi. O'quvchilar rag'batlantirildi. G'olib guruh “Qahhorshunoslar” nomiga ega bo'ldi.

Uyga vazifa qilib Abdulla Qahhorning “Dahshat” hikoyasini mustaqil o'qish topshirig'i berildi.

**Muborak MIRZARAHIMOVA,
Toshkent shahar, Mirzo Ulug'bek
tumanidagi 112-maktab o'qituvchisi.**

1 Cho'lpon. Yana oldim sozimni. T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991. 444-b.

Talabalar nutqini o'stirishda referatlardan foydalanish

Talabalar nutqini zamon talablari darajasiga ko'tarish pedagogika oliy ta'lim muassasalaridagi o'zbek tili mashg'ulotlarining asosiy vazifalaridan biridir. Auditoriyada mashg'ulot vaqtida tavsiya etiladigan xilma-xil topshiriq va mashqlar talabani mustaqil ravishda bajarishi ko'zda tutilgan vazifalar bilan mushtarak holda davlat tilidagi nutqni o'stirishga ko'maklashishga hissa qo'shishi shubhasiz. Ana shu mushtaraklikni ta'minlash uchun referatlardan unumli foydalanish mumkin.

Ixtisoslikka oid nutqni shakllantirish maqsadida o'qituvchilar talabalarga turli mavzularda referat yozib kelishni topshiradilar. Ammo afsuski, “referat” deb qabul qilinadigan yozma ish ko'pincha ilmiy asarlar va davriy matbuotda nashr etilgan materiallardan mavzuga mos ravishda deyarli o'zgartirilmay so'zma-so'z ko'chirib kelingan muayyan hajmdagi matndangina iborat bo'ladi. Ayrim muallimlar referatning nutq o'stirishdagi ahamiyatini tan olishmaydi va yozma ishning bu turiga yetarli e'tibor qaratishmaydi. Ularning fikricha, referat talabani ijodkorlikka o'rgatmaydi.

Vaholanki, referat talabalar nutqini o'stirishga ko'maklashibgina qolmay, ularning bilimini sinovdan o'tkazishning qiziqarli va samarali vositasi hamdir.

O‘z navbatida, referat talabalarni ilmiy tadqiqot olib borishga o‘rgatish nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Faqat unga qo‘yiladigan talablarni talabalarga to‘g‘ri yetkazish va ishni til ta‘limi metodikasi tavsiyalariga mos ravishda tashkil etishga e‘tibor qaratish darkor. Ushbu maqolada biz referat ustida ishni tashkil etishning metodik jihatlariga to‘xtalamiz.

Talabalarga referat — olim va mutaxassislarning monografiya yoki boshqa ishlaridan (ilmiy asarlar, ilmiy-ommabop maqolalardan) ko‘chirmachilik emasligini avval boshdan alohida ta‘kidlash shart.

Referat ilmiy ishning bir turi bo‘lganligi tufayli uning mavzusini tanlashga katta e‘tibor qaratish lozim. Mavzuda muayyan muammo aks etishi zarur.

Referat quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

1. Kirish.
2. Birinchi qism (mavjud asarlar tahlili).
3. Ikkinchi qism (shaxsiy tadqiqot).
4. Xulosa.
5. Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.
6. Ilova.

Referatning kirish qismida mavzuning dolzarbligi asoslanadi, muammo shakllantiriladi, ishdan ko‘zlangan maqsad va muallif o‘z oldiga qo‘ygan vazifalar ifodalanadi.

Uning birinchi qismi mavzuga oid adabiyotlarning sharhidan iborat bo‘ladi. Muallim tomonidan tavsiya etilgan hamda talabani o‘zi topgan boshqa adabiyotlarda mavzu qay yo‘sinda yoritilgani, boshqa tadqiqotchilarning ushbu mavzuga yondashishlaridagi umumiy va xususiy jihatlar ko‘rsatiladi.

Referatning ikkinchi qismi esa talabani shaxsiy nuqtai nazarini yoritishga bag‘ishlanadi. Afsuski, amaliyotda aksariyat hollarda referatning mana shu ikkinchi qismiga yetarli e‘tibor berilmaydi. Odatda nazariy adabiyotlarda muayyan bir mavzuga turlicha qarashlar bayon qilingan va turlicha xulosalar chiqarilgan bo‘ladi. Referat muallifi ana shu g‘oyalarni o‘rganish barobarida o‘zi qanday xulosaga kelganligi, qaysi muallifning nuqtai nazarini asosli deb topishini bildirar ekan, o‘z fikrini misollar bilan isbotlashga urinishi talab qilinadi.

Talaba mavjud adabiyotlarni o‘rganish jarayonida o‘z nuqtai nazarini imkon qadap bayon qilishi va nima uchun shunday xulosaga kelganini isbotlashi kerak.

Referatning yakuniy qismida mavzu yuzasidan chiqarilgan xulosalar o‘rin olishi ko‘zda tutiladi. Shu o‘rinda mavzuni o‘rganish bo‘yicha tavsiyalar ham berilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatini rasmiylashtirishga jiddiy va talabchanlik bilan yondashish zarur. Ushbu qismdan muallim tavsiya etgan adabiyotlarning

ro'yxati emas, balki referat yozish jarayonida murojaat qilingan va matnda aks etilgan ishlar ko'rsatilishi kerak.

Referat yozish uchun kamida 5-6 ilmiy ishga murojaat qilinishi zarur. Adabiyotlar ro'yxatini rasmiylashtirish qoidalariga og'ishmay amal qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada orttirilgan tajriba kelgusida bitiruv malakaviy ishlari yoki magistrlik dissertatsiyalarini yozish vaqtida qo'l kelishini talabalarga alohida uqtirish lozim.

Referatning muvaffaqiyatli chiqishida ilovaning alohida o'rni mavjud. Chunki talaba tomonidan ilova uchun tuzilgan turli jadval va lug'atlar, to'plangan suratlar va tarjimai hollar, berilgan izohlar, fotoalbomlar, video yoki kompyuter materiallari mavzuni chuqur ochib berishga ko'maklashadi. Ushbu ilovada keltirilgan materiallar nafaqat referat muallifining o'ziga, balki uning guruhdoshlariga muayyan mavzu bo'yicha bilim doiralarini kengaytirishda katta yordam berishi shubhasiz.

Oliy ta'lim muassasasi bakalavr bosqichida tahsil olayotgan talabaning referati hajmi 25 sahifa atrofida bo'lishi kerak.

Referat ustida ish jarayonini quyidagicha tashkil etish mumkin:

Talabalar muallim tavsiya etgan ro'yxatdan o'zlarini qiziqtirgan mavzuni tanlab oladilar. Agar talaba o'z taklifini asoslay olsa, o'qituvchi taklif etganidan boshqa mavzu ustida ishlashi ham mumkin. So'ngra muallim har bir mavzu bo'yicha bevosita tavsiyalar berishi maqsadga muvofiqdir. Referat mavzusi bo'yicha tavsiya qilingan adabiyotlar bilan tanishgach, talaba reja tuzadi va uni yoritish yo'llarini o'qituvchi bilan muhokama qiladi. Referat ustida ish butun semestr yoki o'quv yili mobaynida davom etishi mumkin. Afsuski, ayrim hollarda talabalarning bilimini nazorat qilishda bir hafta yoki 2-3 kun ichida referat yozib kelish topshirig'i beriladi. Bu esa talabalarda referatga nisbatan salbiy munosabat shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Referatni baholash mezonlariga jiddiy yondashish zarur. Agar muallim yozma ishlarni to'plab olib, ularni shunchaki ko'zdan kechirgan holda baholarni e'lon qilish bilan cheklansa, metodika nuqtai nazaridan qo'pol xatoga yo'l qo'yan bo'ladi. Talabalar mehnatini munosib taqdirlash, ularni yangi izlanishlar olib borishga rag'batlantirish maqsadida referatlarning ko'rgazmali himoyasini tashkil qilish tavsiya etiladi.

Himoyadan taxminan ikki hafta avval referat guruhdagi boshqa talaba yoki talabalarga tanishish va taqriz yozish uchun beriladi. Taqrizlarda muallif mavzuni tahlil qilish va xulosalar chiqarishda erishgan yutuqlar va yo'l qo'yan kamchiliklar batafsil ko'rsatilishi kerak. Bunda fanning u yoki bu qismiga oid bilimlarni to'g'ri yoritish bilan birga matnning mazmuni, uning mantiqan izchilligi, bayon uslubi va savodxonlik talablariga nechog'lik javob berishi e'tirof etiladi. Shuningdek, taqrizchilar ishga o'z baholarini qo'yishlari

pedagogika oliy ta'lim muassasalarida mutaxassis tayyorlash nuqtai nazaridan didaktik ahamiyat kasb etishini ham diqqat markazida tutish darkor.

Referat himoyasiga katta e'tibor qaratilishi zarur. Himoyaga chiqqan talaba mavzu bo'yicha 12-15 daqiqa mobaynida ma'lumot beradi. Bunda talabaning ham og'zaki, ham yozma nutqi sinovdan o'tkaziladi.

Shuningdek, taqrizchilar referat bo'yicha kamida 3-4 savol bilan muallifga murojaat qilishi kerak. Savollarni boshqa talabalar ham berishi mumkin. Ana shu savollar referat muallifining mavzuni kengpoq yoritishiga imkon yaratadi va ish uchun qo'yiladigan bahoning xolis bo'lishini ta'minlaydi.

Referatga baho berish maqsadida taqriz (taqrizlar) o'qib eshittiriladi, talabalarning fikr-mulohazalari tinglanadi.

Referatga baho qo'yishda quyidagi jihatlar inobatga olinishi zarur:

- bajarilgan ish hajmi;
- talabaning mavzu bo'yicha bilim saviyasi, tafakkur doirasi;
- muammoni yoritishga yondashuvning nechog'lik mustaqilligi, xulosa va tavsiyalarning o'ziga xosligi;
- talabaning nutq madaniyati (shu jumladan, notiqlik mahorati);
- ilovada keltirilgan materiallarning sifati va maqsadga muvofiqligi;
- matnning uslub va imlo qoidalariga mosligi.

Talabalarning mavzu bo'yicha olgan bilimlarini kengaytirish, nutqini o'stirish maqsadida muallif ishni davom ettirish bo'yicha maslahatlar berishi muhim. Shuningdek, original va diqqatga sazovor ishlar oliy ta'lim muassasasi, fakultet, kafedralar miqyosida chiqariladigan ilmiy to'plamlarda nashr etishga tavsiya qilinishi, hattoki ilmiy jurnallar tahririyatiga yuborilishi ham referatlarni bajarishga munosabatni yaxshilash imkoniyatini beradi.

Umida IBRAGIMOVA,
Nizomiy nomidagi TDPU o'qituvchisi.

Ifodali o'qish metodining asoschisi

Usuli jadid maktablarida fanlarni o'qitish metodikasiga oid birorta ilmiy-uslubiy asar yaratilmagan, jadid pedagoglarining dars berish usullari, o'qitish uslubiyati haqida ma'lumotlar deyarli yo'q. Ammo ushbu masalalarga munosabat ular yaratgan darsliklarda, o'quv qo'llanmalarda o'z ifodasini topgan. Shu bois ularning metodika sohasidagi faoliyatlari haqida darsliklarining tahlili natijasida xulosa qilish mumkin.

Ma'lumki, Abdulla Avloniy faoliyatining asosini uning pedagogik asarlari tashkil etadi. U umri davomida o'qituvchilik qildi, pedagogika fanining ham

nazariy, ham amaliy masalalari bilan muttasil shug‘ullandi, darsliklar yaratdi. Aytish joizki, A.Avloniy musulmon sharqi pedagogikasining katta bilimdoni, shu bilan birga, XX asr zamonaviy o‘zbek pedagogikasining asoschisi, o‘zbek tili va adabiyoti o‘qitish metodikasi fanining tamal toshini qo‘ygan mutafakkirdir.

U o‘quvchilarni estetik tarbiyalash, ularning og‘zaki nutqini o‘stirish uchun maktabning ibtidoiy sinflaridayoq ifodali o‘qish metodiga alohida e‘tibor berdi. “Birinchi muallim”¹, “Ikkinchi muallim”² darsliklari uchun ifodali hamda yoddan o‘qish uchun maxsus she‘rlar yozgan. Shoir she‘rlarning tuzilishiga, musiqiylikiga, qofiya va turoqlarning muntazamligiga e‘tibor qaratgan. Odatda, bunday she‘rlarga muallif bilan bir qatorda o‘quvchilarning ham his-tuyg‘ulari singib ketadi. Demak, ifodali o‘qishga mo‘ljallangan she‘rlar jarangdor, o‘ynoqi bo‘lib, o‘quvchilarning his-tuyg‘ulariga kuchli ta‘sir etishi kerak. Bu bilan shoir o‘z oldiga o‘quvchilarga she‘riyatni, go‘zallikni, badiiy so‘zni his qilishga o‘rgatish vazifasini qo‘ygan. “Ikkinchi muallim” darsligiga kirgan mana shunday she‘rlardan biri “Maktabga da‘vat”³ deb nomlangan:

*Boqdi gunash panjaradan bizlarga,
“Yotma!” deyur barcha o‘g‘ul-qizlarga.
Nolai faryod qilib barcha qush:
“Maktabingiz vaqti!” deyur sizlarga.*

*Boshladi har kim o‘z ishin ishlarga,
Siz-da turing maktabingiz izlarga.
Uchdi ari bog‘chalara bol uchun,
Buzov turur uyda cho‘kub tizlarga.*

*Siz-da kitoblarni oling shavq ila,
Tez yuguring ilm yo‘lin izlarga.
Dangasani suymayur Alloh ham,
Ketsun oqub dangasa dengizlarga.*

Abdulla Avloniyning “Adabiyot yoxud milliy she‘rlar”⁴ to‘plami hamda “Maktab gulistoni”⁵ ham yuqori sinflar uchun darslik-majmua sifatida yaratilgan. Shu vaqtga qadar Avloniy ijodining tadqiqotchilari ushbu “Adabiyot yoxud milliy she‘rlar” majmuasini faqat shoirning adabiy merosi sifatida tahlil qilib kelib, uning darslik-majmua, ifodali o‘qish kitobi sifatida yaratilganligini e‘tiborga olmaganlar. Vaholanki, asarning ushbu maqsadini Avloniyning o‘zi ham muqaddimada alohida ta‘kidlab o‘tgan. Ushbu majmua-darsliklar suhbat usuli bilan bolalarning og‘zaki nutqini o‘stirishda, badiiy so‘zlashuvga o‘rgatishda katta ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, o'quvchilarni ifodali o'qishga o'rgatish adabiy o'qish darslarining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Ko'rgazmali vosita vazifasini bajaruvchi ifodali o'qish natijasida asar voqealari, g'oyasi o'quvchi ko'z oldida namoyon bo'ladi. Abdulla Avloniy savod chiqarishga qanchalik katta e'tibor bergan bo'lsa, asarni tushunib, ifodali o'qishga, badiiy asarni his qilishga ham shunchalik ko'p diqqat qilgan. O'quvchilarning xor (jamo'a) bo'lib o'qishlarini o'qituvchi Avloniy dirijyor kabi (chunki u dirijyorlik san'atidan xabardor edi - U.D.) boshqarib borgan.

Abdulla Avloniy ifodali o'qishning deklamatsiya (yakka o'qish), xor bo'lib o'qish, timsollarga bo'lib o'qish kabi turlarini o'z maktabiga joriy etgan. U tavsiya qilgan ifodali o'qishning mazkur turlari, birinchidan, o'quvchilarda kitobga, so'z san'atiga havas uyg'otsa, ikkinchidan, o'quvchilar faolligini keskin oshiradi, ya'ni dars davomida ularning deyarli hammasi faqat tinglovchi emas, ishtirokchi sifatida qatnashadi. A.Avloniy ifodali o'qish darslariga estetik tarbiya vositasi sifatida ham qaragan.

Hur fikrlar bilan ma'rifat maydoniga chiqqan bu pedagog o'z darsliklarida ifodali o'qishning elementar shakllari bilan bogliq cheklanib qolmay, ayni zamonda, o'sha davrda ilm-ma'rifat tarqatish yo'lida ham jiddiy ish olib borgan, ifodali o'qish darslarining yangi shakllarini ishlab chiqqan. 1910-1911-yillarda Riga shahridagi "Grammofon" jamiyati vakillari Markaziy Osiyo shaharlariga kelib, o'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik xalqlari orasidagi mashhur hofizlarning kuy-quo'shiqlari, mumtoz xalq maqomlarini plastinkaga yozib olganlar. Shu munosabat bilan mashhur san'atkor Mulla To'ychi Toshmuhamedov (1868-1943) ijro etgan asarlar ham plastinkalarga yozilgan. Pedagog Abdulla Avloniy o'qitishda ana shu texnika vositasidan ham foydalangan. "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" darslik-majmuasidagi "Maktabga targ'ib" she'rini alohida diqqat bilan kuyga solgan va o'quvchilarga xor bo'lib o'qishga va kuylashga o'rgatgan. 1911-yilda ushbu bolalar xorini plastinkaga yozdirgan. Unda she'rning 4 misrasi ikki o'quvchi tomonidan, naqorat esa bir necha o'quvchilar tomonidan xor bo'lib o'qilgan va kuylangan.

Jumladan, ikki o'quvchi:

Oqil goshida, millat boshida

Nurlar sochub, yashnab turgan maktab emasmi?

Imu hunarlar, gullar chamanlar

Yoshlar uchun ochib turgan maktab emasmi?

Xor:

O'qusun yoshlarimiz, bid'atni tashlarmiz,

Ketsun g'aflat! Kelsun himmat! Yashasun millat!

She'ning qolgan misralari ham shu yo'nalishda o'qilgan. Ushbu "Maktabga targ'ib" xori yozilgan noyob plastinka hozirda O'zbekiston xalq artisti Zokirjon Sultonovning shaxsiy fonotekasida saqlanmoqda.

E'tiborli tomoni shundaki, 1914-yil 27-fevralda o'zbek milliy teatrlarining ochilishi kunida, Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" dramasini Abdulla Avloniy va Munavvarqori Abdurashidxonov boshchiligidagi "Turon" dramtruppasi mashhur "Kolizey" sahnasida namoyish qilgan kuni spektakl pardalari orasidagi tanaffusda Avloniy o'quvchilari ushbu "Maktabga targ'ib" xorini ijro etganlar. Drama g'oyasiga hamohang bo'lgan ushbu xorni ham tomoshabinlar katta mamnuniyat bilan kutib olganlar. Bu haqda "Turkiston viloyatining gazetasi", "Sadoyi Turkiston" gazetalarda, "Oyna" jurnalida e'tiborga loyiq maqolalar chop etilgan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Abdulla Avloniy birinchi o'zbek teatri tashkilotchilaridan edi. U 1913-yilda "Turon" teatr truppasini tashkil qildi, ko'plab dramatik asarlar yaratdi, ularni rejissyor sifatida sahnalashtirdi, asosiy rollarni artist sifatida ijro etdi. Uning bunday faoliyati o'z maktabida xor, ifodali o'qishning boshqa turlarini hamda ashula va musiqa darslarini tashkil qilishda muhim ahamiyat kasb etgan. U bunday ishlarga ham dirijyor, ham rejissyor bo'lib rahbarlik qildi. Abdulla Avloniyning ifodali o'qish sohasidagi bunday faoliyati tezda Toshkentdagi usuli jadid va usuli qadim maktablariga ham kirib bordi. Bu haqda eski va yangi maktablarda o'qigan va ularni yaxshi bilgan O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Respublikada xizmat ko'rsatgan o'qituvchi marhum otam Subutoy Dolimov quyidagilarni yozib qoldirgan edi:

"Beshyog'och dahalik G'ulom Qodir domla Sa'bon mahallamizda yangi maktab ochdi. Eski maktabdagi o'quvchilar ham yangi maktabga oqib kela boshladilar. Tez kunda o'quvchilar soni 25 nafarga yetdi. Kunlardan bir kuni domlamiz turli xil o'qish kitoblari bilan bir plastinka olib keldi, unga Abdulla Avloniy o'quvchilarining xor bo'lib o'qigan "Maktabga targ'ib" she'ri yozilganini aytdi, ammo uni eshitish uchun grammafoni yo'q edi. Shunda men grammafoni amakilarimnikida borligini aytdim. Domlam jadidlar orasida katta hurmatga ega bo'lgan va bu harakatda faol ishtirok etayotgan amakilarim Komilbek va Karimbek Norbekovlarni juda yaxshi bilardim. Ertasi kuni Karimbek amakim (kelgusida mening qayin otam) o'z uyida 25-30 nafar bola uchun joy tayyorladi va plastinkaga yozilgan bolalar xorini birga bir necha marta tingladik. Keyin G'ulom Qodir domla A.Avloniy she'rining har birimizga yod olishimiz kerak bo'lgan bandlarini ko'chirib berdi. Ertasi kuni ham darsimiz amakilarning hovlisida o'tdi. Bizning xorimiz, musiqa sadolari bo'lmasa ham, ancha chiroyli chiqdi. Ushbu o'qishdan birorta o'quvchi chetda qolmadi. Bundan juda xursand bo'lgan muallimimiz A.Avloniyning "Adabiyot

yoxud milliy she'rlar" to'plamidan "Millatga xitob" she'rini xor bo'lib o'qishga o'rgatdi. Dastlab hammamiz she'rni yod oldik, keyin she'rning millatga xitob qismini yoshi kattaroq, ovozi ham ancha baland ikki o'quvchiga topshirdi:

*Ko'zlaring och, ey millat!
Ko'b zamon g'ofil yotding.
Umring o'tdi yotmakda,
Qayg'uga toza botding.
Ketdi shonu sharafing,
Mozor toshidek qotding.*

She'rning quyidagi chaqiriq qismini esa qolgan 25 o'quvchiga topshirdi:

*Ey! Tokaygacha g'aflat ichra yotamiz!
Keling, yoshlar, jaholatni otamiz!
Bizga bu kun ilma kirishmak kerak!
Bizga bu kun ilma tirishmak kerak!*

Talabalarning ushbu xori o'qituvchimiz kutganidan ham afzalroq chiqdi".

Abdulla Avloniyning bu faoliyatidan kuzatgan asosiy maqsad, birinchidan, plastinkalar sotib, "Turon" xayriya jamiyati hamda usuli jadid maktablari ehtiyojlari uchun pul ishlash, ikkinchidan, ifodali o'qish metodining turli shakllarini ishlab chiqishda texnik vositalardan unumli foydalanish va maktablar hayotiga kirib borishini ta'minlash edi.

Xullas, Avloniy yangi g'oyalarning musiqa, xalq kuylari vositasida, qo'shiqlar shaklida o'quvchilar qalbiga tezroq va ta'sirliroq kirib borishi mumkinligini yaxshi tushungan.

U XX asr tongida birinchi bo'lib maktablarda texnik vositalardan foydalanib, ifodali o'qishning yangi turlarini yaratgan.

**Ulug'bek DOLIMOV,
O'zMU dotsenti.**

1 Abdulla Avloniy. Birinchi muallim. T.: Portsev litogr., 1912.

2 Abdulla Avloniy. Ikkinchi muallim. T.: Maktab, 1912.

3 Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 1-jild. T.: Ma'naviyat, 1998. 25-b.

4 Abdulla Avloniy. Adabiyot yoxud milliy she'rlar, birinchi juz. T.: Ilin litogr., 1909.

5 Abdulla Avloniy. Maktab gulistoni. T.: Yakovlev litogr., 1916.

Ўзбек исмларида вариантдорлик кўринишлари

Исмлар ўзбек тили луғавий фондининг ўзига хос бойлигидир. Ушбу бойликнинг лисоний хусусиятлари ҳали ҳар томонлама мукамал равишда ўрганилмаган. Мана шундай хусусиятлардан бири исмлардаги вариантдорлик ҳодисасидир.

Вариантлар ва вариантдорлик ҳодисаси ўзбек тилшунослигида оддий, яъни турдош лексика мисолида маълум даражада таҳлил қилинган.¹ Аммо ушбу муаммо атоқли отлар материали асосида деярли ўрганилмаган. Ҳолбуки, вариантдорлик атоқли отлар тизимидаги энг характерли хусусиятлардан биридир.

Ушбу мақолада ўзбек исмларида вариантдорлик кўринишлари ҳақида сўз юритамиз.

Профессор Э.Бегматов ўзбек исмларининг имловий вариантлари, уларни туғдирган омилларга тўхталиб: «Исмнинг маҳаллий шевада шу хил (имловий Р.Х.) ўзгаришга учраши битта номнинг икки ёки ундан ортиқ вариантга эга бўлиб қолишига ва вариантларнинг ёзувда ҳам акс этишига сабабчи бўлади. Ўзбек тилидаги *Зухра-Зўра//Завра, Машкура//Маиҳура, Шарбон//Шаҳрибону* шаклидаги номлар ҳам ана шундай атоқли отлардир»², дейди. Олим, шунингдек, ўзбек исмларининг русча ёзилишида, айниқса, дублетлилик, вариантдорлик ниҳоятда кўплигини таъкидлайди.³

Исмлар имловий вариантларининг юзага келишида қуйидаги бир қатор сабаб ва омиллар муҳим роль ўйнайди:

1. Исм талаффузида ном таркибидаги бирор товуш ўзгариши.
2. Киши номларининг қисқариши туфайли шаклий варианты туғилиши.
3. Исмни маҳаллий шевага хос тарзда талаффуз қилиш ва ёзиш.
4. Фамилия ясовчи қўшимчаларнинг исмга турли шаклда қўшилиши⁴ ва бошқалар.

Ономастик вариантларга муносабатда уларни баҳолашда маълум қийинчилик учрайди. Бу, айниқса, номлар вариантининг адабий меъёрларга муносабатида, атоқли отларни имловий ва изоҳли луғатларга киритишда намоён бўлади.

Э.Бегматов исмларнинг имло луғатига номларнинг *Абдураззоқ* ва *Раззоқ*, *Абдурашид* ва *Рашид*, *Ҳуринисо* ва *Ҳури* каби вариантлари-

ни, исмларнинг қисқариши туфайли юзага келган *Муҳаммад* ва *Мамат*, *Матмусо* ва *Муҳаммаднисо*, *Шомат* ва *Шоҳмуҳаммад* каби вариантларини мустақил ном сифатида киритган.⁵

Исмларнинг бу каби баъзи вариантлари исмлар маъноси изоҳланган луғатдан ҳам ўрин олган. Чунончи, Э.Бегматовнинг «Ўзбек исмлари маъноси» китобининг «У» ҳарфи бўлимида номларнинг *Убай-Убайдулло*, *Уззо-Узоё*, *Узма-Узмо*, *Узоқбу-Узоқбуви*, *Уйтўл-Уйтўлди*, *Улан-Улансин*, *Улбўл-Улбўлсин-Ўғилбўлсин*, *Ултой-Ўғилтой*, *Умри-Умринисо*, *Улли-Уллинисо* сингари антропонимик вариантлари берилган.⁶

Ўзбек антропонимиясини тадқиқ қилишга бағишланган бошқа ишларда ҳам исмларнинг *Қоржов//Қорёғ//Қорёғди*; *Ёмғир//Ёмғирчи*; *Избос//Избосар*, *Избости*⁷ каби шакллари тилга олинади, аммо улар вариантдорлик муаммосига боғланган ҳолда таҳлил қилинган.

Вариантдорлик юзасидан олиб борилган кузатишлар шуни кўрсатдики, ушбу ҳодиса тилшуносликда тор ва кенг маънода талқин этилади.

Тор маънодаги вариантдорлик битта сўзнинг бирдан ортқ шаклда ўзлашини англатади. Масалан: *Қорёғ // Қоржов*, *Муҳаммад // Мамат // Мамад* каби.

Кенг маънодаги вариантдорлик - бу тил тизимидаги танлаб ишлатиш имконини берувчи барча лисоний воситалар. Бунда вариантларга бир сўзнинг (бошқа бирикларнинг ҳам) турли шаклларида ташқари, дублетлар, синонимлар ҳам киради. Чунки ушбу воситалар сўзловчига улардан нутқий эҳтиёж ва услубга мосини танлаб ишлатиш имконини беради. Демак, улар вариант воситалардир. Бундай имконият антропонимия тизимида ҳам бор. Чунончи : *Дўст // Ҳамдам // Ёрқул // Жўра // Йўлдош // Рафиқ* ёки *Кўркам // Гўзал // Чирой* (хон) каби. Чақалоққа исм берувчилар келтирилган вариантлардан чақалоққа ўз дидларига маъқулини олишлари мумкин.

Дастлабки кузатишлар ўзбек антропонимиясида вариантдош исмларнинг куйидаги турлари учрашини кўрсатди:

1. Исмларнинг қисқариши туфайли юзага келувчи вариантлари: *Атан // Отаназар; Атоқ // Отақурбон; Мамат // Муҳаммад; Айтмат // Ҳайитмуҳаммад; Раззоқ // Абдураззоқ* ва бошқалар.

2. Исмларнинг лаҳжавий вариантлари: *Кубай, // Кўнай, Жалғаш // Ёлғаш, Жанглиш // Янглиш, Михли // Миқли, Жавқош // Ёқаш* каби.

3. Исмларнинг имловий вариантлари: *Улан // Ўлан, Бека // Бика, Тухфанисо // Тўфанисо // Тўпанисо, Феруз // Фируз, Миназзам // Муназзам, Шаҳноза // Шоҳноза, Негбиби // Некбиби* ва бошқалар.

4. Исмларнинг синхрон ва диахрон шакллари вариантлари: *Зиёваддин // Зиёвиддин, Бобур // Бобир, аз-Замахшарий // Замахшарий*,

Ал-Фаробий // Фаробий каби. Ушбу тип вариантлар, айниқса, топонимия учун характерли: *Хивак // Хива // Хева, Хўқанд // Қўқон, Тошканд // Тошкент* каби.

5. Исмларнинг адабий ва лаҳжавий вариантлари: *Холбуви // Қолбуви, Холтой // Қолтой, Зариф // Зериф, Хушбоқ // Қўшбоқ, Онажон // Энажон, Тоҳир // Тойир, Хусан // Усан* ва бошқалар.

Хуллас, келтирилган антропонимик вариант турларини атрофлича тўплаш ва ўрганиш ўзбек номшунослиги учун муайян назарий ҳамда амалий қимматга эга. Бу масала, айниқса, ўзбек тилини давлат тили сифатида ўргатиш амалиёти учун муҳимдир.

Равшан ХУДОЙБЕРГАНОВ,
УрДУ ўқитувчиси.

¹ Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова. Адабий норма ва нутқ маданияти. Т.: Фан, 1983; Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар. Т.: Фан, 1986; Р.Шукуров. Сўзнинг морфологик вариантлари. Т.: Фан, 1990.

² Э.Бегматов. Киши номлари имлоси. Т.: Фан, 1970. 18-б.

³ Э.Бегматов. Ўзбек исмлари имлоси (Русча ёзилиш масалалари). Т., 1972, 12-б.

⁴ Э.Бегматов. Ўзбек исмлари. Т., 1991, 15-б.

⁵ Э.Бегматов. Киши номлари имлоси. Т.: Фан, 1970. 18, 47-б.

⁶ Э.Бегматов. Ўзбек исмлари маъноси. Т., 1998.

⁷ Ғ.Сатторов. Ўзбек антропонимиясининг туркий қатлами. Номзодлик диссертацияси автореферати. Т., 1990, 12-13-б.

Деҳқончилик лексик системасида парадигматик муносабатлар

Бугунги кунда тил бирликларини система сифатида тадқиқ этиш тил илмида икки муносабат: парадигматик ва синтагматик муносабатлар тушунчалари билан чамбарчас боғлиқдир. Парадигма ва синтагма тушунчалари француз тилшуноси Ф. де Соссюр таълимоти мевасидир¹. Парадигма ва парадигматика, синтагма ва синтагматика тушунчалари билан «эгизак» ҳодисалардир².

Демак, тилнинг қайси сатҳида бўлмасин, ҳар қандай парадигма ўзаро муносабатда бўлади. Синтагматика таъсирида нутқ сатҳига ўтади³. Парадигматик муносабатлар инсон нутқидан ташқарида мавжуддир. Бу эса тил унсурларининг ўзаро ўхшашлиги, қариндошлиги, яқинлиги асосида пайдо бўлади. Ф. де Соссюр парадигматик боғланишларнинг уч турини фарқлайди: тил унсурларининг шаклий умумийлиги, ўхшашлиги асосида; тил бирликларининг мазмуний яқинлиги асосида; мазмун ва шакл ўхшашлиги ҳамда умумийлиги асосида гуруҳланиши. Буни И.Қўчқортоев ҳам қайд этади⁴.

Ушбу мақолада деҳқончилик лексик системасида (ДЛС) парадигматик муносабатлар ҳақида фикр юритмоқчимиз. ДЛС да парадигматик боғланишларнинг биринчи турига: *экинни суғор, экинни суғориш, экинни суғормоқ, экинга сув бермоқ* каби лексик birlikлар киради. Бу birlikларнинг сув қисми умумий. Иккинчи турига эса *суғормоқ, сувламоқ, сув бермоқ, сув қўймоқ, сувлаш, намламоқ, намиқтириш* каби birlikлар мисол бўлади. Бу birlikларнинг маъносидаги ўзаро ўхшашлик *сув йулини очиб, экин майдонига сув бериш* умумийлигида уюшади. Учинчи турига кирувчи *сувсан//сувсин; суғор//сувор; дамба//дамма* каби унсурларнинг шаклида ва мазмунида ўхшашлик ва ёндошлик, умумийлик ва яқинлик бор.

Парадигматик муносабатлар тил birlikларининг инсон хотирасида мавжудлик ҳолати, шаклий ва мазмуний birlikлиги, умумийлиги ва хусусийлиги, тил тизимидаги ўрни ва шу тизим муносабатларини ташкил этувчилар орасидаги боғланишдан иборатдир.

Фикримизни тил воситасида ўзгага билдириш, бирор хабарни бошқа кишига етказиш учун бизни қизиқтираётган предмет, нарса ва ҳодисаларни ифодалайдиган атамаларни топиб, танлаб, сайлаб сўз бирикмалари ва гаплар тузамиз. Бу эса лисоний қонуниятлар асосида амалга ошади. Ушбу парадигмалардан бириккан нутқ одатига биз кўпинча эътибор бермаймиз. Чунки бу инсонлар учун одатий нутқдир. Бу эса она тилидан бошқа тилда сўзловчи кишилар нутқига диққат қилинганда сезилади ва ўзга тилдан хотирада сўз заҳираларининг камлиги билан ўлчанади.

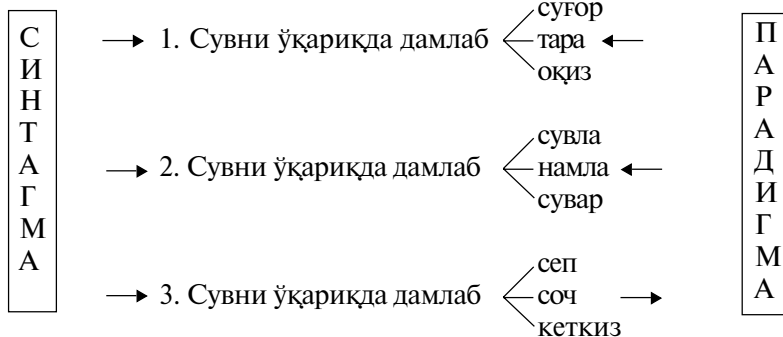
ДЛСда жуда кўп сўзлар ўртасидаги парадигматик муносабатлар, албатта, объектив оламдаги реал нарса ва ҳодисалар муносабати билан боғлиқ. Масалан: деҳқончиликнинг суғориш даврида экин майдонига сувнинг келиши билан бош сувчининг ёрдамчи сувчига мурожаатини кўриб ўтайлик: бош сувчи *сувни у картага сол, сувни ўқарикда дамлаб суғор, сувни яхшилаб тара* дейиш билан турли хил парадигмалардан фойдаланади, дейлик. Энди бу бирикмалардаги *сол, тара, суғор* феълларининг *оқиз, кеткиз, қўй, сувла, намла, сувар, сувланг* ва бошқа кўплаб ҳаракатга доир сўзлар билан қиёслайлик.

Кўринадики, юқорида келтирилган сўзлар маъно жиҳатдан *сол, суғор, тара* сўзларига ёндош ва яқиндир. Шунинг учун уларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин. Аммо *сувни эгатга тўк, сеп, соч, томчилат* тарзида қўллаб бўлмайди. Бу ерда *суғор, тўк, сеп, томчилат* феъллари ўз маъно белгиси нозикликлари билан фарқланади. Бу бевосита парадигмаларнинг синтагматик сатҳида намоён бўлади. Жумладан: *сув суғор, сув тара, сув сеп, сув соч, сув томчилат* тарзида

хосланса ҳам, маъно жиҳатдан узоқлашади. Ёки *сувни ўқариқда дамлаб суғор* матнида кескин фарқланади. *Сувни ўқариқда дамлаб тўк, томчилат* сувчилар лексикасида учрамайди. Буни қуйидаги чизмада ҳам кўриш мумкин: (I—чизма)

(II—чизма)
ЎКИ

Чизмада *суғор, тара, оқиз; сувла, намла, сувар* каби парадигмалар синтаграммик сатҳда ўзаро бир-бирига мос келади. *Сеп, соч, кеткиз* нутқий воқеаланишда қўлланиш шароити билан мос келмайди. Чунки сувчи сувни мантиқан катта майдонга сеполмайди ва сочолмайди. У сув йўлини очиб ёки ёпиб сувни бошқариши ва экинларни суғориши мумкин. Лекин суғорма деҳқончиликнинг томчилатиб суғориш усулидан фойдаланилган тақдирда, сувчи махсус томчилатгич машиналари воситасида иш кўрган чоғида сувни *томчилатиб суғор, сеп* дейиши мумкин.

Демак, нутқда парадигмаларнинг қўлланиши икки усулда: сўзни сайлаш, танлаш, бирикиш (валентлик) имконияти сўзларнинг маъно

жиҳатдан боғланиши ҳамда бошқа сўзлар билан бирика олишидадир. Гап ва сўз бирикмалари тузишда лексик маъновий парадигманинг аъзоси, яъни парадигматик қаторлар сўзнинг у ёки бу маъновий белгисига асосан воқеаланади. Парадигматик ва синтагматик алоқалар бири иккинчисиз мавжуд бўлмайди. Бирорта сўз-парадигманинг аъзоси сифатида синтагматик алоқалар имкониятини олдин аниқлайди. Шу билан бирга, бир сўзнинг парадигмага тегишлилиги унинг бошқа сўзлар билан қўшилиши, яъни синтагматик муносабатини кўрсатади.

ДЛСда парадигматик муносабатлар кўп босқичли ва бир тармоқли эмас. Балки кўпгина сўзлар ўз маъносида *дарё, булоқ, кўл, ариқ, канал, дарак, пойга, қозоқ, суржуна* ва бошқа сўзлар бир неча лексик маъновий парадигма аъзоси турли парадигматик қаторларни ташкил этувчи ва шу гуруҳга кирувчи ҳамда бири иккинчисига аниқ маъно белгиси билан қарама-қарши қўйилади.

Демак, парадигматик муносабатнинг моҳияти битта тил бирлигининг ўхшашлиги ва бир сўзнинг бошқасига қарама-қаршиланишида белгиланади. ДЛС да парадигматик муносабатлар асоси сўзларнинг шаклий ва мазмуний томонидан иборат. Масалан: *ариқ* сўзининг лексик маъносини аниқлашда биринчидан, *сунъий равишда ясалганлик*, иккинчидан *маълум ҳажмда*, учинчидан *шаклга эгаллик*, тўртинчидан *сув оқиши характери* кўрсатилиши лозим. Ариқ семемаси семаларининг ҳар бири *ариқ* сўзининг маъноси учун реалдир. Чунки бу унсурларнинг ҳар бири бу сўзнинг фарқли белгиси сифатида иштирок этиб, унинг бошқа сўзлардан фарқлашда чегараловчи, қарама-қарши парадигматик қаторларга мос келишини кўрсатади. *Ариқ* сўзи биринчи белгисига кўра: *ирмоқ, дарё, канал*; иккинчисига кўра: *шоҳоб, эгат, жўяк*; учинчисига кўра: *қудуқ, кориз, қовуз, сардоба*; тўртинчисига кўра: *тинч, саёз, тошқин, сел* сўзлари қаторидан жой олади. *Ариқ* сўзининг юқорида таъкидланган маъновий белгилари шунинг учун ҳам бўлинади ва қарама-қаршиликларда бўлади. Бир тилли изоҳли луғатларда бундай белгилар асос сифатида олиниб, бир турдаги *сув йўли — дарё, ариқ, канал* сўзларининг маъноси турли белгиларига кўра таснифланади.

Маълум бўладики, парадигматика ва синтагматика ҳодисалари узвий боғлиқ бўлса-да, уларни ҳар бир сатҳ доирасида алоҳида-алоҳида ўрганиш муайян сатҳга тегишли асосий бирликнинг моҳияти, бу моҳият умумий ва хусусий белгиларини аниқлаш, гуруҳларга ажратиш ва тасниф этиш, аниқ бирликлар ва йирик фарқли тўдаларни белгилаш имконини яратади⁵. Бундай лексик гуруҳларга ажратиш ва ундан сўнг яна кичик гуруҳларга бўлиниш лисоний далиллар билан асосла-

ниши лозим. Ўзбек тилшунослигида, шу нуқтаи назардан қараганда, қон-қариндошлик ва феъл туркумига доир сўзлардан кўпроқ мисоллар келтирилади. Шуни айтиш ҳам лозимки, феъл туркумидаги сўзлар от, сифат каби бошқа туркумдаги сўзларга қараганда, ўзининг синтактик бирикмалар қолипига тез жойлаша олиш ва гуруҳланишида қулайлиги билан ажралиб туради.

ДЛСда сўзларнинг вазифавий ва маъновий ҳамда предметлик жиҳатидан боғланишини аниқлашнинг аҳамияти беқийс. Аммо бундай боғланишда шакл жиҳатдан эмас, балки маъно томондан алоқадорлигини билиш лозим. Бу эса диалектиканинг шакл ва мазмун категориялари асосида иш кўришни талаб этади. Бунда ҳар бир парадигмадан синтагматика томон бориб, гаплар ҳосил қилиш мумкин: *сувчи, ер, суғормоқ; деққон, ғўза* парадигмаларини синтагматика таъсирида нутқ сатҳида олиб қаралса: *сувчи ерни суғорди, деққон ғўзани суғорди* каби боғланишдаги бирикмалар ҳосил бўлганлиги кўринади. Аммо *раис экинни суғорди, чўпон зироатни суғорди* деб бўлмайди. Чунки раис сув бериш зарурлигини буюради, чўпон эса қўйини боқади. *Сувчи* ва *деққон* сўзлари бирор касб соҳибини англатади. *Раис* ва *чўпон* сўзлари *бирор касб эгаси* маъноси билан бир парадигмага уюшса ҳам, бажарадиган иши бўйича фарқланади. Парадигма аъзоларининг турли босқичидаги муносабатдошлик *ер, майдон, ангар, карта, пайкал - экин майдони; сувчи, мироб, раис-оқсоқол, сув беги - суғоришда касб-хунар эгалари* маъноси уюшиб келади. Бундай сўзлар ўртасидаги парадигматик муносабатлар моддий борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги билан бевоcита боғлиқдир. Шу боис моддий борлиқнинг муайян даражада танлаб олинган ҳолати ва сўзлар, табиийки, худди улар ифода қилаётган моддий борлиқ ҳодисалари каби алоқадордир. Мана шу “тилдан ташқари” (нолисоний) алоқалар туфайли сўзлар *мавзу гуруҳлар* деб номланувчи, муайян тўдаларга бирлашади⁶.

ДЛСда ҳар қандай сўз ва унинг маъноси ўз-ўзидан яратилмаган. Маънолар муносабати-моддий борлиқ алоқалари ўзаро чамбарчас боғланиб бирор предмет ва ҳодиса номини аташда у ёки бу сўзларнинг турли маъноларини бир-бирига бирлашиш ёки қўшилиш усуллариини ўрганиш ва кузатиш шуни кўрсатдики, бу соҳа сўзлари ҳам *ер, суғориш, сув, дарё, ирмоқ, бешамак* каби сўзларнинг маънолари каби бир хилда эмас, яъни бир-биридан сифат ва миқдор жиҳатдан ҳам, лексик маънонинг турлари томонидан ҳам фарқланади. Деққончилик тизимида сув йўллари (*ариқ-канал-шоҳоб-жўяк-эгат-қатор*) объект сифатида бир системага бирлашса, лексик-маъновий тизимда ҳам ДЛСнинг

таркибий қисми сифатида *сунъий равишда ясалганлик, сув йўллари* маъносида ўзаро бир лексик-маъновий гуруҳни ташкил этади.

ДЛСда ички парадигматик муносабатлар муаммоси ва лексик бирликларнинг маъновий қурилиш муаммоси бир-бири билан бевосита боғлангандир. Бундай боғланишларни эса компонентлаб аниқлаш лозим. Компонентлаш эса қиёслаш орқалигина олиб борилиши шарт. Масалан, “*Сув оқмаса кўлмакка айланади*” ўзбек халқ мақолидаги от сўз туркумига оид икки сўзда аниқ ва ҳар хил маъно мавжуд. Гарчи, *сув* ва *кўлмак* — конкрет сувликлар атамаси бўлса ҳам, парадигматик боғланишли эмас. Чунки сув ҳақида бу H_2O — *водород ва кислороднинг химиявий бирикмасидан иборат туссиз, шаффоф суюқлик*—дунёдаги тўрт унсурнинг бири; кўлмак ҳақида — “*ёмғир суви таъсирида чуқурроқ жойга тўпланиб қолган сув, кўлоб*” тушунчаси англашилади. *Сув* сўзидаги *туссиз, ҳидсиз, тамсиз, оқиш, ичимлик, суюқлик* ва бошқа белгилар осмон, ер, ҳаво, олов каби унсурларга қарама-қарши қўйилиб унинг лексик маъносини аниқлайди. *Кўлмак* сўзида *шакл, чуқурлик, табиий ҳосил бўлиш* белгилари *арик, изма, ботқоқлик, ҳовуз* сўзларига қиёсланиб, ўзаро зидланса, бу сўзнинг лексик маъносини изоҳлаш мумкин.

Ёки *ҳовуз* сўзини олиб кўрайлик: *Ҳовуз -сув ҳавзаси, сувхона*— аниқ шаклда турли ҳажмда, *сув оқмаслик учун сунъий яратилиш, мўжалланганлик* белгиларидан ташкил топади. Бу белгилар ўзаро боғланиб, *ҳовуз* сўзининг маъносини изоҳлайди. Унинг фарқли томонларини аниқлаш учун эса бу сўзнинг ёнига ёндош, муносабатдош сўзларни зидлаш орқалигина билиш мумкин: шакли бўйича *ҳовуз-кўл, кўлмак, ботқоқлик, сув омбор, сардоба* сўзларига ёндош бўлса, *дарё, булоқ, сой, арна, ирмоқ* сўзларига ҳажм ва табиий жиҳатдан фарқланади. Демак, юқоридаги мисоллар шуни кўрсатадики, сўзларнинг маъносида икки тур белги мавжуд. Бири фарқли (ноўхшаш), иккинчиси ўхшаш бирлашувчи (интеграл) белгидир. Фарқли ва бирлашувчи белгилар парадигматик зидловда иштирок этади.

Хуллас, парадигматик муносабатда, синтагматик муносабатдек, сўзларнинг бошқа сўзларга ўзаро алоқа ва муносабатлари аниқланади. Лекин бу муносабатлар бир-биридан фарқланади. Синтагматик муносабатлар ётиқ алоқаларда мавжуд. Парадигматик муносабатлар эса бир хил грамматик нуқтаи назардан гуруҳланиб, улардан бирининг эсланиши иккинчисини ёдга солади. Демак, ДЛСдаги турли гуруҳдаги сўзларнинг пайдо бўлиши парадигматик муносабатда бир-биридан фарқланади.

Ушбу лисоний билимларнинг ўқитувчи томонидан ўзлаштирилиши

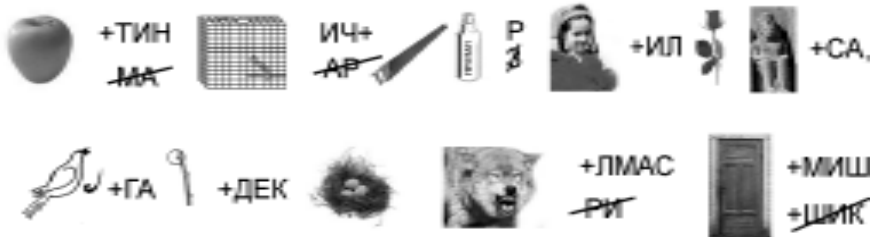
Ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўргатишда ўқувчилар сўз бойлигини ошириш ҳамда уларни сўз бирикмалари ва гап тузишга ўргатишда қўл келади.

Хўжамурод ЖАББОРОВ,
Қарши Давлат университети доценти.

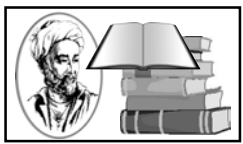
-
- 1 Ф.де.Соссюр. Труды по языкознанию. М., 1977. С. 695
 - 2 А.Бердиалиев. Ўзбек тили синтактик парадигматикаси асослари. Т., 1991, 4-6.
 - 3 Ўша асар, ўша бет.
 - 4 И.Қўчқортоев, Ф.де. Соссюрнинг лингвистик концепцияси (Назария ва метод масалалари). Т., 1976, 23-6.
 - 5 Т.Мирзақулов. Ўзбек тили морфемикасида парадигматик ва синтагматик муносабатлар. I, II-китоб. Хўжанд, 1993.
 - 6 Д.Н.Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973. С. 13.

Катга танаффусда

Ушбу ребусни тўғри ечсангиз Алишер Навоий
 рубойларидан бир бандини ўқийсиз.

Тузувчи: Тошкент шаҳар Шайхонтоҳур
 туманидаги 34-мактаб ўқитувчиси
 Эътибор ЗАЙНОБИДДИНОВА.

“Менинг ёзганларим хуни жигардандир ...”

Жадид шоирлари шеъриятида ижтимоий мавзудаги ғазаллар салмоқли қисмни ташкил қилади. Танқидий руҳдаги ижтимоий ғазалларда XX аср бошида яшаган бу шоирлар жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги қолоқликни очишга, тараққиётга ҳалақит бераётган қусурларни, ҳатто миллат менталитетидаги замон шиддатига тескари бўлган камчиликларни кўрсатиб беришга уриндилар.

Жадид шоирларидан бири бўлган Сиддиқий-Ажзийнинг “Худоё” радифли ғазали ана шундай ғазаллардан биридир. Бу ғазал киновий характерда бўлиб, унда шоир имон йўлидан адашган, инсонийликни бир чақага олмай, сафолатга берилган кимсаларни кучли истеҳзо билан фош этади. Миллат тараққиёти йўлида минг бир қаршиликларга қарамасдан катта журъат билан барпо қилинган янги усул мактабларни “ғайрат билан” ёпаётган жоҳиллар, ўз кайфиятини ҳамма нарсдан устун қўйган қозилар, хонлар; кумушу олтинларини созандаларга сарф этаётган “серҳимматлар”; ҳақ сўзни айтганларни кофир деб эълон этган “муслмонлар”; нажотталабларни у дунёга бежал равона этаётган жиндору парихонлар шоирда кучли нафрат уйғотади. Шокирликнинг кучли ифодаси бўлган *шукур*, *худоё* жумласини шоир мазмунан бутунлай тескарисига истифода этиш орқали ўз нафратини ифодалайди. Ана шу парадокс асарга кучли эмоционаллик бағишлаган.

“Дийдаи ғафлат уёнди...” деб бошланувчи ғазалда ҳам миллат ҳаётининг драматик манзараларидан сўз очилади:

*Дийдаи ғафлат уёнди, маҳв ўлуб бедорлик,
Сийна умронини вайрон этти бадкирдорлик¹.*

Шоир *хабар*, *хотира*, *сабаб-натижа*, *тазод*, *киноя* усулларидан фойдаланиб, кўз олдимизда миллат ҳаётининг ғоят аянчли манзараларини намойиш этади. Бу фожиалар оташин ватанпарвар шоирга чархнинг ўз кўксига отган ўқи бўлиб қадалади, гардуннинг бу дилозорликни гуноҳ деб билмаслигидан ўкинади. Ғазал чинакам муслмон зиёлисининг куйидаги хулосаси билан якун топади:

*Ажзи(й), бан тийри жафойи чархдин озурдаям,
Ё гунаҳ билмазму гардун бўйла дилозорлик².*

Жадид шоирлардан яна бири бўлган Сўфизоданинг “Чуст боёнлари-

нинг бир гапхонада бир-бирларига мақтанишганлари” газалида шоир, ўз сафдош-маслақдошлари сингари, мактаб баҳонасида, Чуст мисолида, умуман, Туркистон миқёсида фикр юргизиб, у ердаги тоқат қилиб бўлмай-диган турмуш манзараларини чизиб берди. Бу шеърда ўткир киноя устуворлик қилиб, ҳар бир байтнинг биринчи мисрасида реал манзара ва иккинчи мисрасида шоирнинг унга ёзган истеҳзоли шарҳи бир-бири билан тазодийлик ҳосил қилиб, муаллиф муддасини очиб беради:

*Бухоро шаҳрига эшон юбордик, Ўйга бир машраб,
Ҳама ишим калону, корчалон чустилар бизлар.*

*Хусусан маслаҳатда Ҳожи Маҳмуд соғ бўлсинким,
У эрнинг соясида маҳв ҳар он чустилар бизлар.*

*Сотиб ҳовли-ҳарамни, нечамиз байтул ҳарам кетдик,
Ҳамиша ўтган ишлардан пушаймон чустилар бизлар.*

*Ўқуб илму адабни ўрганиб авлодимиз нетсун,
Фалонсиз, илмсиз, савдоға чаққон чустилар бизлар.*

Шоирнинг “Чуст қозиси Аббосхон Ҳожимуҳаммад ўғлига жавоб” шеъри ҳам газал шаклида бўлиб, 14 байтдан иборат. Шеър “Менинг ёзганларим, билсанг агар, хуни жигардандир” деб бошланади. Аниқ воқеа муносабати билан ёзилган бўлса-да, унда шоирга илғор фикрли зиёли сифатида тинчлик бермайдиган доимий изтироблар қаламга олинган. Сўфизода аниқ шахсга мурожаат қилиш, унинг ярамас қилиқларини кўрсатиш орқали Туркистоннинг фожиали манзараларидан бир лавҳа чизади. “Чустилар бизлар” радифли шеърдан фарқли ўлароқ, бу газалда сатирик пафос эмас, драматик пафос, ғазаб-нафрат руҳи устувор. Шеър шартли маънодаги кириш, реал ҳаёт манзаралари тасвири, лирик чекиниш ва хулосадан иборат. Кириш ва лирик чекинишда Сўфизоданинг шоир сифатидаги ижодий дастури инъикос топган:

*Менинг ёзганларим, билсанг агар, хуни жигардандир,
Бу нутқи томаларким луқмаи поки падардандир.*

*Қадрдоним қалам, мардона бўлгил, вақти хизматдир,
Агар мандан кейин қолсанг, либосинг сийму зардандир.*

*Қалам бирлан курашдим, сўзни ёздим кўпни нафъига,
Сўзимни уқмади, кўнглинг темирдан ё хажардандир.*

Хулоса эса шоирнинг ўзига хос фахрияси, ўқувчиларга мурожаатидир:

*Бурун ёзган тамоми сўзларим ёлғонми, инсоф эт?
Сўзи, билганга, Сўфизодани гўё шакардандир.*

Жадид намояндаларидан яна бири Чўлпоннинг “Туркистонлик қардошларимизга” шеъри ҳам ижтимоий мазмуни, танқидий руҳи билан юқоридаги шеърларга ҳамоҳангдир. Шеър қофиясиз оқ шеър бўлса-да, ундаги *бизни халқ* радифи ғазал шаклини таъминлаган. Шоир ижодининг илк даври маҳсули бўлган ушбу шеърда Чўлпон ижодининг лейтмотиви, унинг шоир ва шахс сифатидаги, қолаверса, жадид сифатидаги позицияси акс этган. Ёш шоир ҳам, катта ёшли маслакдошлари каби, қолоқ Туркистон аҳволидан сўз очади. Уни ўз миллатининг тескаричилиқ ҳаракати изтиробга солади. Бу халқ миллатпарастни даҳрий дейди-ю, миллатни сўкканни иззат қилади; мактаб ўрнида майхона очилса, нафрат ўрнига шодлик изҳор этади; маърифат учун бир чақа чиқармайди-ю, тўйга минглаб сўмларни сарф қилади; ўғлини мактабда тарбиялашни эмас, тўй қилиб карнай чалишни орзу қилади... 8 байтли бу шеърда шу тахлит аламларини изҳор этган Чўлпон кейинги уч байтда ўз миллатини бошқа миллатлар, аниқроғи, тараққий этган халқлар билан қиёслайди:

*Бошқа миллатлар солурлар ҳар маҳалда мадраса,
Онларнинг иккисига солган чойхоналар бизни халқ.
Бўлдилар бой, ўдилар пиво сотмаклик ила,
Топганига олиб ичгай, хор бўлгай бизни халқ.*

*Бошқалар бонка очиб, савдо қилиб пул топса-да,
Топганини шунда бериб, оч-яланғоч бизни халқ³.*

Шеър шоирнинг ўз-ўзига танбеҳи, янаям кучлироқ алами билан ақунланади.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, ўтган аср бошида битилган ушбу шеърлар янги аср бошида ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Бу шеърларда танқид остига олинган фаолиятсизлик, маърифатсизлик, иттифоқсизлик, итоаткорлик, ташқи дабдадаларга ўчлик, муҳимни номуҳимдан ажрата олмаслик кабилар ҳали миллат психологиясидан бутунлай барҳам топгани йўқ. Жадидлар миллат менталитетидаги, психологиясидаги бағоят нозик нуқталарни, шулар оқибатида келиб чиқадиган фожиаларни жуда топиб кўрсатиб кетганларки, бу қусурлару камчиликлар билан ҳали кўп курашишга тўғри келади.

**Нодира АФОҚОВА,
филология фанлари номзоди.**

1 Ибрат. Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 1999. 144-б.

2 Ҳамза. ТАТ. Беш жилдлик. I жилд. Т.: Фан, 1988. 145-б.

3 Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. I жилд. Т.: Ф.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. 125-126-б.

Руҳиятга мутаносиблик

Эссе жанри Европа адабиётида турли тилларда турфа маъноларни англатади. Эссе сўзи француз тилида *essai-уриниб кўриш, синаб кўриш, очерк* (лотинча *exagium- тарозида тортиш, чамалаш*) маъноларини билдиради. Инглиз тилида эссе (*essay*) сўзи адабий истеъмолда уч хил маънода ишлатилади, биринчидан, *уриниш, синаб кўриш*; иккинчидан, *очерк*; учинчидан эса *иншо* маъносини беради. Демак, француз ва инглиз тилларида эссе уч хил маъно-мазмунни ифодаляпти. Шунга кўра, эссе жанрининг ёзувчи учун ҳаёт ва инсонни англашда синовчи жанрлигини, қолаверса, адабий жанр сифатида очеркка, ҳатто мактаб даврида ёзиладиган эркин мавзудаги иншога тўғри келишини таъкидлаш лозим.

Ўзбек адабиётида эссе жанри асосан 60-йиллардан кейин адиб ва танқидчилар ижодида адабий ўйлар, бадиий-публицистик бадиалар, хотиралар, суҳбат, лирик монолог шаклида вужудга келди. Жумладан, Ш.Холмирзаев, ҳикоячиликдаги зийрак кузатувчанлик салоҳиятига кўра, яқиндан билган, ўзига қадрдон ва самимий дўст бўлиб қолган кишилар ҳақида эссе-хотиралар яратди. Унинг адиблар Шухрат, Ў.Умарбеков, У.Назаров, А.Орипов, Алп Жамол, эстрада хонандаси Б.Зокиров, журналист З.Мамажонов ҳақидаги бир қатор бадиаларини ўзбек эссечилигининг гўзал намуналари сифатида эътироф этиш мумкин.

Унинг «Йўллар айро тушди, аммо...»¹ эссеси ижодкор дўсти Абдулла Орипов ҳақида ёзилган бўлиб, унда муаллиф курсдош дўсти билан боғлиқ талабалик йилларини хотира-кечинма шаклида ҳикоя қилади. Сарлавҳадаги *йўл* сўзи эссенинг рамзий маъно йўналишини белгилаб берган. Бинобарин, «Йўллар айро тушди, аммо...» сарлавҳа-сидаги кўп нуқталилик ёзувчи ва шоирнинг бадиий адабиётнинг икки хил тури - наср ва назм йўлидан кетганлигини ифода этса-да, аммо халқ дардини, ҳаётини акс эттиришдаги вазифа битта эканлигини билдиради. Сарлавҳадаги кўп нуқталилик айтилмаган ҳақиқатлардан ҳикоя қилади. Қолаверса, асар ечими қуйидаги сатрлар билан яқунланади: «*Абдуллажон шу ердан ўннга бурилиб, фаввора томон кетди. Мен автобусга ўтириб, тўғрига йўл олдим. Йўлларимиз ажрашди... Ҳа, рамзий маънода ҳам шу... Аммо...*».² Демак, эсседа йўл рамзи асар тузилишининг ўзига хослигини таъминлаган. Бинобарин, бошқа эсселардан фарқли равишда, барча воқеалар ана шу тимсол атрофида уй-гунлашади, жипслашади.

Ш.Холмирзаев эсселарида, асосан, I-шахс «мен» тилидан ҳикоя қилади: «*Плашимнинг ёқасини кўтариб, зинадан тушаётган эдим*».

Муаллиф ўзининг ички кечинмаларига, болалик хотираларига кенг ўрин ажратади. *«Кайфим чоғ: адабиёт тўғарагида "Ёмғир томчилади" деган ҳикоям "яхши" баҳо олди, тўғарак раҳбари - дорилфунунда илк бор маъруза ўқий бошлаган нозиктаб олим (ҳозир академик) Матёқуб Қўшжонов ҳикоямни мақташ билан чекланмай, мени ўрнимдан турғизиб қўйиб, кимману қайси юртлардан эканимни-да суриштирди, боз устига - уйига таклиф этди: «Овдан хабардор бўлсанг, ондатра овига чиқамиз. Хотинкўприкнинг тагидан ўтадиган наҳр бўйларига ботқоқ, қамишзорлар кўп...».*

Эссенинг турли ўринларида учрайдиган табиат тасвирлари ҳам рамзий маъно ташиган: *«Куз. Кеч кузакнинг дағалгина шамоли эсиб турар, йўл бўйидаги ўрис дарахтлардан қовжироқ япроқлар учар, сениям бир тарафларга учинг келар эди - турналар каби».* Матндаги куз фаслининг тасвири - дарахтлардан узилиб, осмонда гир-гир айланиб, солланиб тушаётган баргнинг ижобий маъно оттенкаси ёш ва навқирон талабаларга ўзгача кайфият бағишлайди. Яъни муаллиф-қаҳрамон ҳам япроқ сингари ёхуд кузда иссиқ ўлкаларга учиб кетувчи турналар каби қаерларгадир, олис манзиллар сари учиб кетгиси келади. Аниқроғи, талаба Ш.Холмирзаев билан А.Орипов ҳаёт остонасида учирма куш каби туришибди. Шу ўринда муаллиф ўзи ва дўстининг айнан ўша вақтдаги кайфиятини, қолаверса, қистирма эпизодик воқеаларни ҳикоя қилади.

Табиат тасвири эссенинг сюжет чизигига сингдирилган бўлиб, асар бадииятини ўзига хослигини очишга хизмат қилган. Аввало табиат тасвири эсседа қаҳрамонларнинг руҳиятини очишга қаратилган: *«Рўнарадаги дарахтлар бирам қалин, худди кеч куз нафаси буларга кор қилмагандек, анҳор ҳам совуб улгурмагандек босиқ шовуллар, гоҳогоҳо шохлар орасидан елиб ўтган шўх шабада ён томондан урилар, у ҳам ёқимли эди».* Кузнинг ёқимли шамоллари сингари носир ва шоир ўртасидаги суҳбат ҳам самимий ва дўстона кечади. Айнан шу суҳбатда муаллиф-қаҳрамон илк бор шоирнинг назмга бўлган салоҳиятини кашф этади. Эссенавис айнан куз фаслига доир бадиий тафсилотларни манتيқий давом эттириб, асар ечимида қуйидаги сўзларни битади: *«Куз ҳавоси ҳам безовта, кечаги шамол яна кучайгандек, энди йўл бўйидаги ўрис дарахтларнинг сўнги барглари учуриб туширарди».*

Бизнингча, муаллиф куз ҳавосининг безовталигини, шамолнинг кучайиб, дарахтлардаги сўнги барглари учуриб тушираётганлигини таъкидлаш орқали янги, чинакам истъоднинг кўз очётганлигига ишора қилади. Зеро, инсон умрининг ёшлик даврида шошқин, ҳиссиётларга берилувчан, руҳан тетик, ҳаётга, билимга чанқоқ ва муҳаб-

батга ошуфта бўлади.

Ш.Холмирзаев дўстининг шеърлар ёзилган дафтарини ўқиб чиқар экан, айнан «Куз» шеъри унинг диққатини ўзига тортади. Ушбу шеър эссе композицион тузилишида мантикий изчиллик ва воқеаларни маълум бир тизимга келтиришда фокус вазифасини ўтаган. Шу ўринда муаллиф эссе жанрининг парадоксли мулоҳаза юритиш хусусиятидан унумли фойдаланиб, *эринчоқ қуёш, совуқ ялтираётган хазонлар* каби образли ўхшатишларни ўрнида қўллаган.

Ш.Холмирзаев ҳикоялари каби эсселарида ҳам қаҳрамон қиёфасини яратишда асарнинг бирор ўрнида образнинг юз-кўзлари, қадди-қоматини чизмайди, аксинча, воқеалар баёнида қаҳрамоннинг ҳолатига изоҳ беради. Жумладан: *«Абдуллажон ҳам тушиб келди. Бир қўлида каноп билан боғланган бир тахлам кичик-кичик китоблар, бир қўли чўнтагида - шу қўлининг қўлтиғида конспект дафтарларни қисиб олган, плашининг олди очик, йироқ сафарга отланган зиёлини эслатади»*. Муаллиф воқеалар ривожига: *«Лекин бу узун плаш тагида, бу шляпа остида ҳайрон-ҳаяжонли тикилаётган кўзлар тубида ўша сиймо яширинлиги ҳам аниқ эди»* ёки *«... икковлон - яна плашда, шляпада, қўлтиқларда китоб-дафтарлар билан...»* каби образли ҳолатларни келтиради.

«Йўлларимиз айро тушди, аммо...» эссесига табиат лавҳалари қаҳрамоннинг кайфияти ва ҳолатини очишдан ташқари, сюжет унсурларини бир жойга жамловчи компонент сифатида ҳам иштирок этади.

Шу маънода Ш.Холмирзаевнинг эссе ёзиш услубида айниқса қуйидаги назарий хулосалар аниқ кўзга ташланади:

Биринчидан, ёзувчи қаҳрамонини йиллар давомида кузатади ва у ҳақда хотиралар шаклида эссе яратади.

Иккинчидан, эсселарда муаллиф турли хил «роллар»га киради, Яъни, муаллиф-ҳикоячи, муаллиф-қаҳрамон, муаллиф-бош қаҳрамон, муаллиф-кузатувчи, персонаж-образ сифатида иштирок этади.

Учинчидан, муаллиф-қаҳрамон ички кечинма, монолог, китобхонга мурожаат, диалог сингари бадиий тил воситаларидан фойдаланади.

Тўртинчидан, муаллиф-ҳикоячи эссе матнида «воқеа ичида воқеа» тарзида ҳикоя қилади, бу тафсилотли воқеалар, хотиралар гўё асарга алоқаси йўқдек кўринади. Аслида қўшимча тафсилот ва воқеалар эссенинг композиция ва сюжет тизимини бир-бирига боғлашга хизмат қилади.

Бешинчидан, эссенавис табиат лавҳаларини худди мўйқалам устаси каби қаҳрамон руҳияти ва ҳолатига мутаносиб равишда яратади.

Олтинчидан, ҳатто кичик бадиий деталлар ҳам фалсафий-рамзий маъно касб этиб, асарнинг мантиқий изчиллигини таъминлашга хизмат қилади.

Еттинчидан, ёзувчининг ўз болалик хотиралари асар мазмунига уйғун ҳолда, яхлит акс эттирилади.

Марҳабо ҚўЧҚОРОВА,
ЎзРФА Тил ва адабиёт институти
кичик илмий ходими.

¹ Ш.Холмирзаев. Йўллар айро тушди, аммо... эссе // Оила ва жамият, 1997, 22-28-октябрь.

² Ўша манба. Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган.

Абдулла Орипов шеърятида ўхшатиш санъати

Нутқнинг тасвирийлиги, ифодавийлиги, таъсирчанлигини таъминлашга қўмаклашадиган воситалардан муҳими сўзларнинг қўчма маънода қўлланилиши ҳисобланади. Сўзларнинг қўчма маънода қўлланиши, яъни турли маъно қўчимлари нутққа ёқимлилик, гўзаллик, улғуворлик бахш этади. Сўз маъноларининг тараққиёти усуллари тилшуносликда метонимия, метафора, синекдоха ўлароқ тафовутланади. Бу каби усуллар, шунингдек, *қўчимлар* ёки *троплар* номи билан умумийлаштирилади¹.

Тасвирий воситалар орасида энг қадимийларидан бири **ўхшатиш** санъатидир. Мумтоз адабиётда **ташбеҳ** деб юритиладиган бу санъатнинг **ташбеҳи сареҳ** (очиқ ўхшатиш), **ташбеҳи маршрут** (шартли ўхшатиш), **ташбеҳи тафсил** (чекиниш йўли билан ўхшатиш), **ташбеҳи акс** (тескари ўхшатиш), **ташбеҳи музмар** (яширинган ўхшатиш), **ташбеҳи тасвия** (баробар ўхшатиш), **ташбеҳи мусалсал** (кетма-кет ўхшатиш), **ташбеҳи киноя** (киноя йўли билан ўхшатиш), **ташбеҳи муъкад** (таъкид билан ўхшатиш) каби бир неча хил кўринишлари мавжуд².

Ўхшатиш ёки **ташбеҳ** санъати икки нарса ёки воқеа-ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланиб, уларнинг бири орқали иккинчисининг белгисини, моҳиятини тўлароқ, аниқроқ, бўрттириброқ кўрсатиб беришдир.

Ўхшатиш санъати энг қадимги тасвирий воситалардан бўлиш билан бирга, энг содда ва кўп қўлланиладиган ҳодиса ҳамдир. Айни пайтда бир шоир ёки ёзувчи асарлари тилида, масалан, Абдулла Орипов асарларида ишлатилган ўхшатишлар, ундаги муаллиф индивидуал услуби хусусиятлари, ўхшатишларни ишлатишдаги янгилиги, ижодининг

дастлабки ва кейинги даврларда ўхшатишлардан фойдаланиш масалалари, муайян шоир ёки ёзувчининг ўхшатишдан фойдаланишдаги услуби каби муаммолар ўзбек тилшунослигида ўз тадқиқини кутмоқда.

Ўхшатиш асосан нутқий ҳодисадир. Чунки бир ўринда маълум предмет бирор предметга ўхшатилса, худди шу предмет бошқа ўринда иккинчи нарсага ўхшатилади. Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, айрим шаблонга айланган ўхшатишлар, масалан, қизнинг гулга, юзнинг ойга, қошнинг ҳилолга, киприкнинг ўққа, қошнинг камонга ўхшатилиши кабилар эмоционаллик, тасвирийлик бахш этиш хусусиятини йўқотган. Бундай ўхшатишлар ўқувчини зериктириб қўяди. Шу боис ижодкор имкон қадар янги-янги, оригинал ўхшатишлар топиш орқалигина ўз асарининг бадий қийматини ошириши мумкин. Ўхшатиш санъатининг таркиби қуйидагичадир:

1. Мушаббах (ўхшатиладиган нарса).
2. Мушаббахун биҳ (ўхшатилган нарса).
3. Афти ташбеҳ (ўхшатиш воситалари).
4. Важҳи ташбеҳ (ўхшатиш сабаби)³.

Масалан:

*Ёмғир ёғаётир, отажон,
Жилгалар кўчада дарёдай тошар.* («Сенинг овозинг»)⁴

Бу мисолда *жилгалар* - мушаббах, яъни ўхшатиладиган нарса, *дарё* - мушаббахун биҳ - ўхшатилган нарса, - *дай* аффикси - афти ташбеҳ - ўхшатиш воситаси, *ёмғир* - важҳи ташбеҳ - ўхшатиш асосидир.

Мазкур санъатда предмет бирон-бир нарсага ўхшатилганда ўхшатиш объекти бир лексема билан ифодаланган тушунчани билдириши мумкин.

*Ва лекин, дунёда шамолдай елиб,
Денгиздай кенг қалбни ахтарган зотман.* («Денгизга»)

Муайян ҳолатга нисбатан ўхшатиш қўлланганда, ўхшатиш воситалари сўз бирикмаси шаклида бўлиши мумкин:

*Қирқ йил ҳам ўтибди мисли бир дамдек,
Қолгани не кечар - менга не аён.*

*Вайрона тагида мажруҳ одамдек
Тирмашиб яшайман ҳаётга томон.* («Сиздан нима кетди»)

Шеърятда маълум бир воқеа-ҳодисага нисбатан ўхшатиш санъати ишлатилганда кўпроқ эргаш гапларга мурожаат қилинади:

*Энди қайтиб келмас у кунлар сира,
Шул сабаб дилда ғам, кўзларимда ёш,
Қолди қайлардадир ёшлик - бокира,
Қудуқ тубларига чўккандай қуёш.* («Хайрлашув»)

Абдулла Орипов ўз шеърларида ўхшатиш санъатининг асосан қуйидаги усуллари қўллаган:

1. Ўхшатиш оборотлари. Бу ўхшатишнинг энг қўп тарқалган турларидан ҳисобланади⁵:

Савоб деб инграйди дунёмиз беҳол,

Зордир у нажотбахш ҳислар сеҳрига.

Жангларда толиққан мажруҳ зот мисол,

Суяниб яшар у инсон меҳрига. («Савоб»)

2. Ўхшатиш эргаш гаплар. Бундай гаплар нисбатан тугалланган, таркибида эга ва кесими бўлади. Ўхшатиш эргаш гапларда ифодаланган фикр қиёслаш орқали тўлдирилади ва *гўё, худди* ёрдамчилари, - *ки* боғловчиси ҳамда ўтган замон сифатдошининг - *дай, - дек* шакллари орқали бош гапга бирикади:

Йўқ, дейман ва лекин сим-сим йиғлайман,

Қирқ кўзгу келади қаршимга бот-бот,

Дилбар кунларимни бир-бир илғайман,

Мисли оинага боққандай Фарҳод. («Хайрлашув»)

Бу лавҳада шоирнинг ўтмишини кузатиши, энг ёрқин дамларини хотирлаши Фарҳод кўзгуга боқиб, ўз келажагини кўрганига қиёсланади.

3. Ўхшатиш чиқиш келишиги қўшимчаси ёрдамида ифодаланади. Бунда қиёс, солиштириш, таққослаш маънолари ҳам англашилади. Масалан:

Сиз икки олам борича нисор,

*Сиз **икки оламдан** баландсиз мутлақ.*

Сизга фақат термулмоқ даркор,

Сизга фақатгина лозим сиғинмоқ.

4. - *дай, - дек, - симон, - она, - часига, - ларча* каби аффикслар ўхшатиш маъносини юзага келтиришда ишлатилади⁶. Абдулла Орипов шеърларида ўхшатиш санъати кўпинча - *дай* қўшимчаларининг қўлланилиши ёрдамида шаклланиши кузатилади:

Кўндан кутган эдим орзиқиб, мана,

Булутлар тарқалди тўкишиб кўз ёш.

*Хаёлим **осмондай** ёришди яна,*

Ёруғ кунларимдай порлади қуёш.

Баъзан - *дай* қўшимчаси - *дайин* кўринишида ишлатилади:

Ҳайҳот, илк бор ингради кўнглим,

*Бир **баргдайин** титрадим, толдим.*

Мен дўстимдан айрилдим бугун,

Тирик туриб, айрилиб қолдим.

5. Ўхшатиш маъносини ифодалашда *каби, сингари* кўмакчилари

муҳим лексик восита сифатида майдонга чиқади. Лекин Абдулла Орипов шеъриятида асосан *каби* сўзидан фойдаланилиши кузатилади:

*Битта илтимос бор: ўрин алмашасак,
Мен ҳам **дарахт каби** яшасам андак.* («Қайрағоч»)

*Бугун-чи, дардлашиб турибман якка,
Шу мажруҳ, шу хаста юрагим билан.
Афросиёб каби вайрондир дилим,
Чўнг ларза берди унда ногаҳон.* («Қирқ ёш»)

Ушбу шеър парчаларининг биринчисида шоир ўз умрини *дарахт* умрига қийслаб, *дарахт каби* яшашни исташини эътироф этса, иккинчисида қалб, руҳнинг вайронлигини, руҳий маҳдудликни шаҳар харобаларига менгзаиди.

6. Шунингдек, ўхшатиш санъатини шакллантиришда *бамисли*, *мисли*, *мисоли*, *мисол* каби лексемалар фаол ишлатилади.

Мисли, *мисоли*, *мисол* сўзлари ўхшатилаётган нарса, ҳодиса, ҳолат маъноларини билдирувчи сўз, сўз бирикмаларидан сўнг келади. Масалан:

*Бари ўтиб кетди бир туш **мисоли**,
Эслайман гоҳ маҳзун, гоҳида қувноқ,
Фақат ўша сиймо, унинг хаёли
Менинг шууримга ўрнашди мутлоқ.*
(«Бир танишим ҳақида баллада»)

*Шул сабаб, арқонга қил ҳам қувват **деган мисол**,
Қадимий Жайхун сари келдим айлаб шитоблар.*
(«Райҳон»)

*Дунё бепоёндир, турфадир Инсон,
Юлдузлар мисоли беадад қисмат.*
(«Ният»)

Бамисли сўзи эса, аксинча, ўхшатилаётган нарса, ҳодиса маъноси-ни ташувчи сўзлардан аввал келади:

*Лекин йўлиққандай ажиб рўёга,
Қаршингда бир кўприк бўлди намоён,
Бамисли узала тушган хор вужуд,
Кўтаргай у турфа инсонлар корин.*
(«Савоб»)

7. Шоир, шунингдек, ўхшатиш маъносини ифодалашда *гўё*, *гўёки* сўзларини қўллайди.

*Бу мўъжаз ҳаётимни
Эл-юртга боғлабман то,*

*Бир кетмончи ўғлидай
Унга эшман, тирикман.
Қаҳрабо тизимчанинг
Донаси каби гўё
Мустақкам шу қаторнинг
Тақдирига шерикман.*

(«Ўзбек пахтаси»)

*Буткул ҳодисотнинг сабабин аммо
Англаб етмоқликка ўтмасди тишим.
Шундай маҳалларда кўзимга гўё,
Кўриниб кетарди ўша танишим.*

(«Бир танишим ҳақида баллада»)

*Улар бу дунёнинг гўёки нақши,
Жим боқар, савлати қўрқувга солар.
Уларнинг гапирмай юргани яхши,
Чунки нодонлиги билиниб қолар.*

(«Кибр»)

8. Шоир шеърларидаги ўхшатишлар изоҳловчи - изоҳланмиш муносабатига бирикмалар ёрдамида ҳам англашилиши мумкин:

*Бўронга айланмай **шаббода** - гўдак,
Озурда дилларни яйратар бешак.*

(«Баҳор тилаклари»)

*Сиздек ўғлонларга шарафдир пеша,
Сизга мангуликнинг хуш таронаси.
Сиздек ўғлонларни ёдлар ҳамиша,
Мунис Ўзбекистон - мардлар онаси.*

(«Генерал»)

Биринчи шеър парчасида **шаббода** бўрондан паст, кучсиз бўлгани учун гўдакка тенглаштирилса, Ўзбекистон - мард ўғлонларнинг онасига қиёсланади.

Бундай қиёслаш изоҳланувчи сўз ёки бирикманинг тушириб қолдирилиши орқали ҳам англашилиши мумкин:

*Тошкентим, **офтобсан**, Шарқда нур сочган,
Қуёшдек тутилдинг неча боралар.* («Кўёш шаҳри»)

*Юлдузлар ичра **юлдузсан** ўзинг,
Завқингни қитиқлар ширин туйғулар.
Милт-милт ёнаётган жасажси дил сўзинг
Юлдузлар чамани ичра шўх бўйлар.*

(«Юлдузлар»)

Бу мисолларда мадҳ этилувчи, шеър бағишланган шахс ёки пред-

мет изоҳланувчи воситасида юлдузга, офтобга тенглаштирилади.

Шу билан бирга, шоир ижодида бир йўла бир неча ўхшатиш воситаларидан фойдаланиш орқали шеър тилининг бадиийлиги, тасвирийлиги, таъсирчанлигини оширишга эришилишининг гувоҳи бўламиз:

*Минга киргандайсан ўзинг ҳам гўё,
Келажак ўтмишинг каби туюлар.
Яшайсан номи йўқ бир дардга тўлиб,
Томирдан қонинг ҳам гўё оқмайди.*

(«Ҳар қандай дамда ҳам...»)

*Илиқ томчилаган ёмғир ҳам гоҳо,
Туюлар онамнинг кўз ёши бўлиб.
Онам турганидай тепамда гўё,
Баҳорнинг меҳрибон қуёши бўлиб.*

(«Баҳоршувоқ»)

Ўзбек тилшунослигида шоир ва ёзувчиларнинг индивидуал услубини тадқиқ этиш бўйича бир қатор тадқиқотлар амалга оширилганлигига қарамай, Абдулла Орипов шеърляти, хусусан, унинг кейинги йилларда яратган асарлари тилини ўрганиш, уларда тасвирий воситалар, бадиий санъатларни қўллашдаги ўзига хосликни шу тарзда таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этади. Зеро, ҳар бир бадиий санъат алоҳида ўрганилувчи шоир ёки ёзувчи ижодига ўзгача тароват, бўлакча гўзаллик бахш этади. Хусусан, Абдулла Орипов ижодида лафзий ва маъновий санъатлар ўзига хос шаклда, кўринишда намоён бўлган.

**Кемал Алийлмаз,
ТошДШИ магистранти.**

¹ М.Йўлдошев. Чўлпон сўзининг сирлари. Т.: Маънавият, 2002.

² Ё.Исҳоқов. Ташбех // Ўзбек тили ва адабиёти, 1970. 4-сон. 81-84-б.

³ Ўша манба, 84-б.

⁴ Мақолада Абдулла Ориповнинг 2000-2001 йилларда Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида нашр қилинган тўрт жилдлик «Танланган асарлар»идан мисоллар келтирилди.

⁵ Қ.Қўнғуров. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Т.: Фан, 1977. 46-б.

⁶ Ўша китоб. 46-б.

Аёл назокати

(Саида Зуннунова таваллудининг 80 йиллигига)

Ўзбек халқининг ардоқли адибаси Саида Зуннунованинг ўзидан талаб қиладиган нарсаси ахлоқий гўзаллик. Ахлоқий гўзаллик бу, аввало, тозалик, беғуборликдир. У етилган аёл ёшида — ўттизга тўлган чоқларида ўз идеалларини аниқ-таниқ белгилаб олиб, умр бўйи уларга ҳеч оғишмай риоя қилди. Ахлоқий қарашлари ва улар асосида шаклланган маънавий идеалларида тозалик, беғуборлик биринчи ўринда туради. Барча шеърлари, дostonлари, ҳикоялари, қиссаларида у инсоний покизаликка худди сиғинаётгандек кўринади. Жан Жак Руссонинг покиза тийнати, худди Саида Зуннунова каби ўттизга кирган, назарида умрининг ярмини яшаб қўйган аёл қаҳрамонларидан бири *«Мен ўлимдан қўрқмайман, унга ҳар доим тайёргарлик кўрдим, виждонимга қарши иш қилмадим, шунинг учун ўлим менга осон»*, дейди. Бу инсон ҳаётининг улуғ ҳикмати, хулосаси бўлса керак.

Ўз ҳаётининг, инсоний, ахлоқий идеалларини жуда кучли қатъият билан белгилаб олган Саида Зуннунова ҳар қандай шароитда ҳам улардан чекинмаслик йўлини тутди. У ўттизга тўлганда ёзган *«Ёшимни сўрама...»* деган шеърида *«Ўтган озгина умримга ҳеч вақт ачинмайман, зеро сочларга шу ёшда тушган оқ ҳеч нарсани англамайди»*, дейди ва уни *«бемаъни оқ»* деб атади. Ҳамма ҳам баралла шундай деб айтолмайди. Шундай деёлмайдиган одамлар оз эмас. *«Ўтган озгина умримга ачинмайман»*, деб айтиш учун, аввало, кучли одам, кучли ирода, матонат соҳиби бўлмоқ керак.

Бундай гапни айтиш учун киши тамомила тўғри яшаганлигига комил ишончи бўлиши лозим.

Саида Зуннунова ўзи ва ўз ҳаётининг идеаллари борасида шундай комил ишонч, эътиқодга эга эди. У ўтган умрга ачинмасликни бахт деб билди. Бундай туйғу ва ишонч олижаноб, умрни эзгу кечирган одамлардагина бўлади. Инсонлик шаъни, номусига муносиб яшаган кимса нега умр ўтганига ачинсин?

Бахт нима? Муносиб яшамоқ нима? Шоира бу саволларга мана бундай жуда содда, бўялмаган, бежалмаган, ўйлаб топилмаган, тўқилмаган сатрларда жавоб беради:

*Хиёнат, гийбатни билмадим сира,
Нодонлик йўлига қўймадим оёқ.
Ишқим бўлсин, дедим, нурдек покиза,
Балки шунинг учун сочимдаги оқ.*

Бу шеър ёзилган 1957 йилда Саида Зуннунова ёши ўттизда бўлса ҳам, бошидан жуда кўп синовларни кечириб улгурган эди. Синовлар унинг ўзига боғлиқ эмасди. Шоиранинг ёшлиги кечган ўттизинчи-эллигинчи йиллар миллий зиёлилар, уларнинг иқтидорли озодликпараст намояндаларига қарши таъқибу тазйиқ, зўравонликлару зулм кучайган давр эди. Саида Зуннунова шундай зулм-зўравонликлар, таҳдидларни ўз ёш ҳаётида кўрди. Йўқчилик, алам, хўрликларни тўла бошидан кечирди. Унинг ҳамкор, ҳамдаст, ҳамфикр умр йўлдоши, қадрдони Саид Аҳмад сиёсий тухмат билан қамалди, сургун қилинди. Бунинг бутун жабр-ситамлари маҳрам Саида Зуннунова бошига ҳам дўлдай ёғилди.

Саида Зуннунова билан бирга кечирган турмушлари, икковларининг бошига тушган савдолар, қутли-қувончли дамлар, ижоднинг бахтиёр, машаққат соатлари ҳақида Саид Аҳмад «Шоиранинг феруза олами» деган гўзал асар ёзди. 1997 йилнинг илк кўклами арафасида битилган бу хотира худди насрий тарона-достон каби ўқилади. Адиб бу ҳаққоний шоирона асарида умр йўлдоши адиба Саида Зуннунова ҳақида шундай хулоса чиқаради:

«Саидахон ҳою ҳавасларга берилмади. Минбарларга интилмади. Оташин нутқлар ирод қилмади. Бир чеккада жимгина яшади. Жимгина оламдан ўтди.

Шундай дейману, ноҳақликка қарши бош кўтарган, аёл номига доғ туширмай пок сақлаган, жуда кўп аёлларга намуна бўлса арзигулик умр кўрган, хўрликларга, ҳақоратларга қарши исён кўтарган, букилмас бир аёл кўз олдимда туриб олади».

Саид Аҳмад шоирани «поклик тимсоли» деб атайди. Бундай деб аташга Саид Аҳмад ҳақли эди.

Саида Зуннунованинг инсоний фазилатлари битта-иккита эмас, улар жуда бой. Матонат, ирода, сабр-қаноат, садоқат, қатъият, самимийлик, тўғрилиқ, оқилалиқ, фозилалиқ, эътиқодлилиқ, сиддиқалиқ¹, муруватлилиқ, раҳмдиллиқ сингари Саида Зуннунованинг инсоний фазилатлари ичида покизалиқ асосий ва биринчи ўринда туради. Унинг умр йўлдоши Саид Аҳмад ана шу фазилатга алоҳида урғу беради, уни биринчи ўринга қўяди. Чамаси, покизалиқ Саида Зуннунова характерининг бош белгиси, психологлар *доминант* деб атайдиган ҳодисаси. Юқорида биз санаб ўтган бир қатор фазилатлар эса адиба

шаҳсида, унинг шахсияти бутунлиги, яхлитлигини шакллантиришда қанчалар муҳим ўрин тутмасинлар, худди мана шу покизаликдан куч-қувват олиб турадилар ва покизалик билан янада жозибалироқ бўлиб кўринадилар. Адиба ишқнинг нурдек покиза бўлишини истаган. Бунга ўз ҳаётининг принципига айлантирган. Унга умрининг барча дамларида оғишмай амал қилган. Бу ерда ишқ бир одамга билдирилган майлгина эмас. Бу ишқнинг ичида ҳаёт ва ижод ишқи ҳам борки, шундай кенг қамровдагина Саида Зуннуовача покизалик янада маънодорроқ ва Саид Аҳмаднинг таърифи ҳам теран қонуниятлироқ бўлиб англанади.

Саида Зуннуовача *вафо* ва *қадр* тушунчалари ҳам ана шу покизалик билан доим туташ, доим чамбарчас боғлангандир.

Покизалик бор ерда ғийбат ва хиёнат йўқ, покизалик бор ерда доим нодонлик, ҳамоқат², гўллик ва лақмалик қочади. Покизалик бор ерда инсон энг юксак маънода қадр топади, вафо ҳам маърифатли фазилатга айланади. Саида Зуннуова жуда содда, ғоятда оддий кўринган тушунчаларни шундай шоирона ифодалайдики, улар ҳаётнинг нурли асоси бўлган теран ҳодисалар каби англанади.

Қадрласанг инсонлигингни,

Вафо қилсанг ўзинга ўзинг.

Фақат-фақат шунда мен билан

Тўғри келур тақдир — юлдузинг.

Қадр одам боласи истайдиган нарсалар ичида биринчи ўринда туради. Одам қадр топмаса, бошқа ҳеч нарса бунчалар ширин, зарур бўлиб кўринмайди. Интилишлар ва машғулликларнинг охир-оқибат натижаси бўлган қадр топилгандагина одам ўз ҳаётини маъно-мазмунга эга бўлган деб ҳисоблайди.

Инсонликнинг маъноси қадр топишда. Адиба шунга урғу беради. Одамнинг бировга эмас, ўзига ўзи вафо қилишини ҳам инсоний қадр билан боғлайди.

Нима дегани ўзига ўзи вафо қилиш дегани?

Одам дафъатан бунга тузукроқ тушунтириб бериши ҳам қийин. Бу, аввало, кишининг ўзини ўзи таниши билан боғлиқ бўлса керак. Ўзини таниган, худудларини аниқлаб олган одамгина қадр ва ундан кейин вафо нималигини билади, эҳтимолки, тушунтириб ҳам беради. Лекин яна бир нарсага эътибор қилайлик. *Вафо* деганда, кўпчилигимиз аввало муҳаббатда вафо, ёрнинг ёрга вафосини тушуниб келганмиз. Бир ишга вафо қилиш деган маъно ҳам йўқ эмас, лекин бунга камдан кам қўллаемиз. Илоҳий китоб «Қуръон»да бу сўз илк бора Иброҳим алайҳиссаломга нисбатан қўлланган. Ҳазрат Иброҳим пайғамбар ва

ҳаниф сифатида баҳоланганда унга худо томонидан «Вафо» таърифи ҳам берилган: «Иброҳимал-ваффо» деб ўз ишига, эътиқодига, даъватига, иймонига, қавмига садоқатли киши тушунилган.

Ана шундан бери бу гўзал сўз — гўзалларнинг гўзали биз билан бирга! Мен бу сўзни севаман. Мендан сизнинг энг яхши кўрган сўзингиз қайси? — деб мабодо ёш дўстларим сўраб қолишса, уларга «энг яхши кўрган сўзим вафо», деб айтардим.

Мана, адиба Саида Зуннунова шеърида ҳам бу сўз ва унинг нима маънода қўллангани, шоира ундан қандай мақсадни кўзлагани менга жуда хуш ёқади.

Ўзига ўзи вафо қилиш бу ерда инсонлик шаънига содиқ қолишдир.

Одам доим шаънини сақласа, юзи доим ёруғ бўлиб қолгусидир. Доим юзи ёруғ одам билан бирга бўлиш аёл киши учун эса шундай зот билан умрини боғлаш катта аҳамиятга эга. «Фақат-фақат шунда мен билан тўғри келур тақдир — юлдузинг» сўзларининг маъноси шунда. «Фақат-фақат»нинг такрорланиши эса адибадаги маънавий-ахлоқий талабнинг ғоятда қатъийлигини, белгиланган ахлоқий ҳудудлар бузилмаслиги, бунга ҳеч бир тақдирда йўл қўймаслигини билдириб туради.

Бу ерда ва бундай ҳолларда шеър ва, умуман, ижодий асар шоирнинг ахлоқидан ҳосил бўлади, дегим келади. Шоирнинг ахлоқий дунёси, қарашлари асарнинг мазмуни, мундарижаси йўналишига жуда кучли таъсир кўрсатиб туради:

Гулларга шивирлаб ишқинг, сирингни,

Вафо-садоқатдан сурганмисан ўй?

Йўқса, мақтамагин менга кўнглингни,

Йўқса, муҳаббатдан гапирмаёқ қўй.

Одамда қалб гўзал бўлганда у гулларга шивирлаб роз айтади. Ахир сирни, қиз қалбининг англаб бўлмас туйғуларини гуллардан бошқага инониш мумкинми? Гул тилини фақат гул тушунади, гул сирига фақат гул лойиқ. Вафо-садоқат ҳақидаги ўйлар, онтлар, ваъдаларнинг бўйбаста ҳам гул тахлит бичилган. Буни шоиранинг нозик ҳиссиётлари англамаса ва содда сатрларга қўймаса, ким қўйсин? Лекин бунда ҳам ўқувчи адибанинг қатъиятига — Искандар деворларидан қолишмайди-ган маънавий талабларига дуч келади: муҳаббатдан гапирадиган киши аввал гулларга роз айтсин, гуллар билан тиллашсин, ошиқлик шевадатларини англасин, билсин, муҳаббат шоирлик эканини бўйнига олсин. Адиба муҳаббатга покизаликнинг юксалган чўққиларидан шундай назар ташлайди, унинг хаёли гул баргига қўниб, тозалик, ҳарирликда у билан тортишиб, ишқий гул япроғи каби қат-қат шеър саройига теради. Покизалик, ҳеч ажабмас, фақат тозаликда ягона гул япроқлари-

га макон қуради, чиройини тозаликда ягона шабнамларда чаяди, оламга бинафшалар тароватини ёяди, роҳатбахш шамолларга қўшилиб Аллоҳнинг гўзал мулкатларидан тиниқ ранглар, инсонликнинг тиниқ муждаларини қидиради, ёшлик, энг жозиб ёшликка дуч келади:

*Ўйлайман, ўйлайман, не учун сени
Унутиб бўлмайди, не хислатинг бор?!
Сабаби, азизим, кўнглинг ва ишқинг
Жуда тоза экан, жуда беғубор.*

Келтирилаётган шеъринг парчалардагина эмас, адибанинг барча ғазаллари, достонлари, қиссалари, ҳикояларида ўқувчи мана шу беғуборлик идеалига, унга томон тўхтовсиз талпиниш, интилишларга дуч келади. У адиба ва у севган қаҳрамонларнинг яшаш, меҳнат қилиш, натижаларга эришиш меъёрига, ҳаётини мезонга айланганлигини кўради. Адибанинг барча насрий асарларида ҳаёт, қаҳрамонларнинг борлиги, қадр-қиммати, инсонлик мавқеи ва даражаси ҳам шундай тозалик ва тозалikka ҳамиша ҳамроҳ бўлган самимият билан ўлчанади. Қаҳрамонларнинг бир-бирлари билан тўқнашадиган, бир-бирларини рад этиб, инкор қиладиган нуқталари ҳам шу тозаликнинг борлиги ёки йўқлиги билан белгиланади.

Тозаликка эътиқод, уни ҳаётдан қидириш, уни турмушда барқарор қилишга уриниш, бу йўлда, айтайлик, «Сўқмоқлар»нинг қаҳрамони Азиза, машхур «Қўллар»нинг қаҳрамони Малика, «Рух билан суҳбат», «Кўшнилари», «Лирик нутқ», «Алла»даги навжувон она каби ўз ҳаёти тимсолида кураш олиб бориш, маънавий тозаликни мустаҳкам, букилмас, синмас, тўзғимас эътиқодга айлантириш инсон ва бу ўринларда кўпроқ катта ҳарфлар билан ёзилувчи АЁЛ ҳаёти, борлигининг мазмун-моҳиятига айланиб кетганлигини кўради. Бу қаҳрамонларнинг барига Саида Зуннунова ўз тозалик эътиқодини тўла кўчирган, уни қаҳрамонларининг энг қимматли, эътиборли хусусияти каби талқин этган. Уларнинг барига ижодкор Саида Зуннуновдан алланималардир ўтган. Шундай ижодий бадиий, эътиқодий хосликка қараб, унинг намоеън бўлиш ҳолатларини кузатар эканмиз, бизда бу эътиқод, инсоний майл нимадан туғилди? У аслида адибанинг табиати, феъл-атворида туғма эдими ёки хонадон муҳитида сабийлик³, қизлик чоғларида олган тарбиясининг натижаси эдими ёки миллий менталитетдан келиб чиққанмиди?

Буларнинг барига адиба асарларини ўқиган ҳар бир синчков, муҳаббатли ўқувчи тасдиқ жавобини бериши мумкин.

Аммо энг улуг, энг тўғри жавоб фақат Аёл Назокатида. Мангу Аёл Назокатининг ҳукмфармолигида.

Саида Зуннуовада шу ҳодиса — инсоният борлигининг энг сирли, энг гўзал, боқий ҳодисаси — Аёл Назокати жуда нозик тарзда мужассамлашган эди.

Аёл Назокати - бу, аввало, ёрқин, тоза ва ўта нозик кечинмалар, сир-асрорга тўлиқ туғёнлар, туғма шоирона ва санъаткорона ҳаракатлар...

Аёл Назокати — ижодкорлик, яратиш, дунёга келтириш, ўзгартиришнинг Мангу дояси...

Аёл Назокати — мангу гўзалликнинг маҳрами, малҳами, айрилмас ҳамшираси...

Аёл Назокати — инсонни яшаш, насл қолдириш, гўзалликни асраш, ундиришга Илҳом ва Илҳомёрлик...

Аёл Назокати — чин эркакликнинг манбаи, ибтидоси ва охири...

Саида Зуннуова ва, умуман, юксак иқтидорли аёл санъаткорларда мана шундай инсон ва ҳаёт маъносини белгилайдиган Аёл Назокати қалам тебратиб, ўз сирли суратларини чизиб қолдирган эди...

Иброҳим ҒАҒУРОВ,
филология фанлари номзоди.

1 Сиддиқ - арабча: ростгўй, чин сўзли

2 Ҳамоқат - арабча: аҳмоқлик

3 Сабий - арабча: ёш болалик

Саида Зуннуова шеърларида муҳаббат мавзуси

Сўз санъатида азалий ва абадий бўлган муҳаббат мавзусига мурожаат этмаган ижодкор бўлмаса керак. Зеро, умрбоқий асарларнинг аксарияти айнан ана шу мавзуда яратилган. XX аср ўзбек адабиётининг етук шоираларидан бири Саида Зуннуова шеърларида ҳам муҳаббат мавзуси етакчи ҳисобланади. Унинг барча асарларида хотин-қизларга хос назокат, ишқнинг самимий ва беғубор ифодаси, садоқатда филча мардоналик бўй кўрсатиб туради. Шоира муҳаббат инсонга ато этилган олий неъмат, ҳаёт мазмуни, унга ноил бўлганлар эса вафо туйғусини қони ва жонига сингдириши лозим бўлган бахтли инсонлар деб қарайди. Вафоли инсоннинг қалбида эса юксак инсоний тушунчалар ҳукмронлик қилади, севган кишининг меҳрини қозонмоқ, муҳаббатига лойиқ бўлмоқ учун ҳам ёмон кайфиятларга рўйхушлик бермайди. Шу боис шоира бир шеърда ўз туйғуларини «*Балки севишни-ю ва севилишни Юксак одамийлик деб билганимдан*» дея ифода этади. Вафосизлик унинг наздида энг тубан иллат бўлиб, хиёнат йўлини тутган одам бундай фазилатлардан бенасибдир. Бу қарашлар шоиранинг лирик қаҳра-

монлари табиатига ҳам бевосита кўчиб ўтади.

Саида Зуннунованинг муҳаббат мавзусидаги баъзи шеърларида тасаввуфий қарашларнинг таъсири сезилади. Бу ҳақда Саид Аҳмад «Йўқотганларим ва топганларим» китобида шундай ёзади: «Алихон Тўра Соғунийни Саидахон ўзига пир деб билганди. Устознинг завжаларини ўз онаси қаторида биларди. Назаримда, у Соғунийнинг хонадонига руҳан покланиш учун борарди. Бу даргоҳ сажда қилса арзигулик нурли хонадон эди».¹ Бундан ташқари, адиб қамоқдалигида шоира унга бир мактуб ёзган, аммо у манзилга етиб бормаган эди. Ана шу хатнинг қораламаси қирқ тўрт йилдан сўнг бехосдан топилган ва Саид Аҳмад томонидан «Менга етиб келмаган хат» сарлавҳаси остида чоп этилган. Хатда шоира қайнонасининг бисотида муқаддас Қуръони Карим билан бирга Хувайдо, Фузулий ва Машрабнинг ҳам девонлари борлиги, лекин тасаввуф фалсафасини тушунмаганлиги учун гуноҳга ботмай деб Машраб ғазалларини кўп ҳам ўқийвермаслигини баён этади. Шоиранинг филолог экани ва шарқ адабиётини чуқур ўрганганлиги, бундан ташқари, юқоридаги мисоллардан унинг тасаввуф ҳақида яхшигина тасавури борлиги, бу эса унинг шеърлятида ўз изини қолдиргани аён бўлади.

«Уйқум қочиб кетди» шеърининг лирик қаҳрамони тун ярмида бедор ҳаёлларга ғарқ бўлади. Унда севикли инсонининг севги икромини эшитиш, суйгучи кўзларнинг таъқиб-терговига тушмоқликни ишташ кайфияти пайдо бўлади. Агар нияти ижобат бўлса, тақдирдан бир умр розиликни ҳис этиб, руҳий ҳаловат топади. Аммо айни дамда дилида бировнинг ёди борлигининг ўзи ҳам унга таскин бериб, ҳузур-ҳаловат бахш этиб туради:

Сен туфайли мен ишқ,

Сен туфайли мен бахт.

Йўлларим ҳам тугаб қолурди сенсиз.

Сен туфайли оқшом қўйни тўла нур,

Сенсиз орзуларим, ақлим ҳам карахт,

Ёйларим қаноти толурди сенсиз

Дилда борлигининг ўзи бир ҳузур.²

Саида Зуннунова кўпгина шеърларида мол-дунё, мансаб ва зоҳирий гўзаллик инсоннинг покиза туйғулари олдида бир пул эканлиги, руҳий ҳаловат ҳар қандай моддий нарсалардан устун туриши кераклиги каби масалаларга эътибор қаратади. «Мен на давлату на бахтдан камчил» деб бошланувчи шеърнинг лирик қаҳрамони ўзини ҳеч нарсадан камчил ҳисобламайди, у фақатгина ёлғондан холи ширин сўзга ташна. Агар унинг қалби қулфини оча олувчи сўз топиб айтилса, барча

нарсага, ҳатто ўзлигини-да унутиб, севган кишисига айланиб қол-моққа, «у» бўлиб яшамоққа ҳам тайёр:

*Дилим меҳр тўла тиниқ бир чашма,
Ҳали очилмаган минг бир кўзи бор.
Сен шундай бир сўз айтгил, адашма,
Уни очадиған, ахир, сўзи бор.*

*Инак ҳам бўламан, бўламан бўстон,
Ҳузурбахш шабада, тикансиз бир гул.
Яхши-ёмон кунда ягона дўстинг,
Хулласи, сен бўлиб қоламан буткул.³*

Бу мисралар *Аёл қулоғи билан, эркак кўзлари билан севади* нақлининг шеърӣ ифодаси каби жаранглайди. Чиндан ҳам аёлнинг асрорларга лиммо-лим қалбини дағал ва қўпол сўзлар билан забт этмоқ асло мумкин эмас. Фақат ёқимли ва нафис каломларгина унинг меҳр тўла чашмаларининг кўзини очиши, муҳаббатини алангалатиши мумкин. Бу билан ижодкор диққатимизни аёлнинг мураккаб руҳиятидаги айрим нозик қирраларга жалб этади.

Саида Зуннунова шеърларининг лирик қаҳрамони қачон ишқ дардига мубтало бўлиб қолганини билолмай лол бўлади, севган кишисининг дил изҳорини эшитгач, ишқи янада алангаланиб ўзлигини буткул унутиб «у» бўлиб қолади. Ёрининг танига жон бўлиб ўрнашган исмини «*Гўё туғилиб биринчи марта эшитган сўзимдек қадрдон*» деб эътироф этади. Ҳали ўзини кўрмай, билмай туриб севади, доимо ёнидалигини, биргалигини ҳис қилиб туради. Гуллар ва майсаларга ишқидан шивирлаб, вафо ва садоқатдан ўй суради. Шунчалар ёниқ муҳаббат эгаси ўзи ҳам шундай севилишини, ардоқланишини хоҳлайди:

*Сен ҳам шундаймидинг, айт-чи, азизим,
Севганмидинг мени кўрмасдан туриб?
Сувлар ёқасида хаёл суриб жим,
Излармидинг мени боғларда юриб?*

*Гулларга шивирлаб ишқинг, сирингни,
Вафо-садоқатдан сурганмисан ўй?
Йўқса, мақтамагин менга кўнглингни,
Йўқса, муҳаббатдан гапирмаёқ қўй.⁴*

Таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов Саид Аҳмад бошига тушган қатағон фожиалари, Саида Зуннуновадан «халқ душмани» сифатида айбланаётган эридан юз ўгириш ёки Ёзувчилар уюшмасидан ўчириш ҳақида қатъий талаб қўйилгани, лекин шоира бошига тушажак

савдолар муқаррарлигини билса-да, ўз эътиқодидан воз кечмагани ҳақида хотирлаб, шундай ёзади: «Ўшанда Саиданинг бутун келажаги довга тикилган эди. «Шахсга сиғиниш» деган гаплар қораланажагидан беҳабар эди. Унинг адабиёт даргоҳидан бутунлай қувилиши, бир умр хор-зорликда ўтиб кетиши шубҳа қилинмайдиган ҳақиқат эди. Бўйи паст, жуссаси кичик, «Синчалак»ка ўхшайдиган Саида ўшанда Инсонийлик бобида, Вафодорлик бобида, Садоқат бобида ақлимиз бовар қилмайдиган чинакам қаҳрамонлик кўрсатган эди. Ҳозиргача билмайман, бундай одамларнинг зуваласи лойданмикан ё олтинданми?»⁵

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Саида Зуннунова шеърларида куйланган севги, садоқат туйғуларининг ҳаётий асоси энг аввало муаллиф шахсиятида, ҳаёт сўқмоқларидан дадил ва мардона ўтганлигида кўринади.

Шаҳноза ЭРҒАШЕВА,
ЎзМУ аспиранти.

1 Саид Аҳмад. Танланган асарлар. Т.:Шарқ, 2000. 203-6.

2 С.Зуннунова. Танланган асарлар. Т.:Шарқ, 2001. 214-6.

3 Ўша манба. 134-6.

4 Ўша манба. 17-6.

5 О.Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Т.: Шарқ, 2004. 361-362-6.

Бола қалби билимдони

(Ағния Барто таваллудининг 100 йиллигига)

«Ағния Барто - буюк болалар шоири. У камдан-кам одамга насиб этадиган туғма истеъдоди билангина буюк эмас, балки бутун ҳаётининг мазмунини ташкил этувчи ана шу истеъдодини тўлиғича сарфлай олганлиги билан ҳам буюқдир»¹, - деган эди шоира ҳақида адабиётшунос олим И.П.Мотяшов.

Дарҳақиқат, XX аср болалар адабиёти тараққиётига улкан ҳисса қўшган, бетакрор ва ёрқин истеъдод соҳибаси Ағния Барто ҳаётлигидаёқ ижодининг афсонага айланганлигини кўриш бахтига муяссар бўлган. Унинг эллик беш йиллик ижоди мобайнида асарлари олти юз мартадан зиёд нашр этилган, кўплаб чет тилларига ўгирилиб, жуда катта нусхада чоп этилган. Бу асарлар ҳамон неча авлод болаларининг қалбларидан мустаҳкам жой олиб келмоқда.

Ағния Львовна Барто 1906 йилнинг 17 февralида Москвадаги зиёли оилаларнинг бирида дунёга келган. Унинг қалбида санъатга, адабиётга муҳаббат ҳисларининг жуда эрта уйғонишида отаси Лев Николаевич Волов муҳим роль ўйнади. Лев Николаевич, ветеринар врач

бўлишига қарамай, бадий адабиётни ниҳоятда севарди. У кичкина Агния билан жиддий шугулланар, унга ҳикоя, эртақ ва масаллар ўқиб берар эди. Агния Барто ўз эсдаликларида отаси ҳақида меҳр билан шундай ёзади: «Ҳозир ҳам Криловнинг масалларини ўқиб бераётган отамнинг овозини аниқ эшитгандай бўламан. У Криловни ниҳоятда севар ва унинг деярли ҳамма масалларини ёддан биларди...

Отам бутун умр Лев Толстой ижодига ҳайрат билан қараган, ундан чексиз завқланган ва бот-бот қайта ўқиган. Ҳатто қариндошларимиз ҳазиллашиб, мен бир ёшга тўлар-тўлмас отам менга «Лев Николаевич Толстой қандай яшайди ва ишлайди» деган китобчани совға қилган-лигини айтишади».²

Агния Барто гимназиянинг биринчи синфида ўқиб юрган кезларидаёқ кичик-кичик ҳажвий шеър (эпиграмма)лар ёза бошлайди. Унинг илк шеърларининг биринчи эшитувчиси ҳам, танқидчиси ҳам отаси - Лев Николаевич Волов эди. Отанинг меҳнатлари беиз кетмади. Кейинчалик унинг қизи адабиёт осмонидаги энг ёрқин порлаган юлдузлардан бирига айланди.

Агния Барто адабиёт майдонига қадам қўйган йиллари (1925) болалар адабиётига иккинчи даражали соҳа сифатида паст назар билан қараларди. Болалар учун илк шеърларини ёза бошлаган шоиранинг эса бундай муносабатлардан кўнгли хижил тортиб, «болалар шеърятидан кетсаммикан», деб иккиланган пайтлари ҳам бўлган. Лекин кейинчалик Агния Бартонинг В.В.Маяковский, А.М.Горький каби катта истеъдодлар билан учрашуви, уларнинг болаларга, болалар адабиётига бўлган эътибори, самимий ҳурматлари болаларнинг энг яхши шоирлари С.Маршак, К.Чуковскийлардан олган сабоқлари унинг айнан болалар шоири бўлиш ҳақидаги қарорини қатъийлаштирди...

Агния Бартонинг биринчи китоби «Хитойлик бола Ван Ли» 1925 йилда чоп этилди. Шундан сўнг унинг кетма-кет «Ғозча» (1926), «Қизил шарлар» (1926), «Кўшиқлар» (1926), «Сув ости кемаси» (1927), «Баландлик» (1927), «Тун» (1927), «Ака-укалар» (1928), «Кимга нима?» (1928), «Ким қандай қичқиради?» (1928), «Балиқлар» (1928), «Ўйинлар» (1929), «Куёш», «Уй ва уйча» (1930), «Биз моряклар, кенг елкалар» (1930), «Уруш ҳақида» (1930), «Трамвай ҳақида» (1930), «Йиғлоқи қиз» (1931), «Қушлар нега учиб кетишди» (1931), «Арқонча» (1941), «Ўсмирлар» (1943), «Кўнғироқли шаҳар» (1948), «Танланган асарлар» (1948), «Болалар учун шеърлар» (1949), «Ёз келди» (1951), «Катталар ва кичиклар ҳақида» (1959), «Меҳрибон Вовка» (1961), «Қушлар суҳбати» (1964), «Лёшажон, Лёша» (1965), «Кучукчалар ҳақида» (1971), «Ванечка деган бола ҳақида» (1975), «Ўйла, ўйла»

(1978), «Ўсмирлар, ўсмирлар» (1980), «Танланган асарлар» (4 жилдик, 1981-1984) каби сон-саноксиз тўпламлари кичкинтойлар ҳукмига ҳавола этилди.

Бу китоблардан жой олган асарларда болаларнинг беғубор дунёси, уларнинг қизиқишлари, ўйин ва ўйинчоқлар, ўртоқчилик ва аҳиллик, дўстлик ва садоқат, сахийлик ва ботирлик, катталар ва болалар муносабати, ўсимликлар ва жонзотлар, ватанпарварлик ва байналмилаллик каби болалар адабиётидаги боқий мавзулар бадиийликнинг юксак талаблари асосида катта санъаткорлик билан акс эттирилган. Шунинг учун ҳам бу асарлар болалар онги ва қалбига чуқур таъсир этиб, уларни маънавий-эстетик тарбиялашда муҳим ўрин тутди.

Маълумки, болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан бири қизиқарлилик, аниқлик ва лўнда ифода этишдир. А.Барто ўзининг кичик-кичик шеърларидан тортиб, катта ҳажмли асарларигача ана шу талабларга тўлиқ риоя қилган. Унинг ўйин ва ўйинчоқлар ҳақидаги шеърлари шу маънода диққатга сазовор.

Кичкинтойлар ва ўйинчоқлар! Уларни бир-бирларидан ажратиб тасаввур этиш қийин. Чунки дунёдаги ҳамма ўйинчоқлар болалар учун яратилади ва уларга бир олам севинч келтиради. Бола ўзи севган ўйинчоғи билан эмин-эркин муносабатда бўлади, у билан дўстлашиб, қадрдонлашиб кетади. Шу тарзда ўйинчоқ бола ҳаётининг ажралмас бир бўлагига айланиб қолади ва унинг ҳар томонлама ривожланишида, дунёқарашининг кенгайишида катта ўрин тутди.

А.Барто болалар оламининг ана шу ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, ўйинчоқлар ҳақида туркум шеърлар яратган. Унинг «Айиқча», «Фил», «Тойчоқ», «Коптокча», «Куёнча», «Улоқча», «Кемача» ва бошқа қатор кичик ҳажмли шеърларида нафақат ўйинчоқ эгаси - боланинг умумлашган ва индивидуал бадиий образи яратилади, балки ҳар бир ўйинчоқнинг ҳам ўзига хос қиёфаси ёрқин акс эттирилади.

Уронили Мишку на пол

Оторвали мишке лапу.

Все равно его не брошу

Потому что он хороший.³

Полга ташлаб айиқчани

Узишдилар қўлин ҳам.

Мен уни ташламайман,

Чунки яхши айиқчам.

(М.Асқаров таржимаси)

Бир неча авлод фарзандларини мафтун этиб, қалбларидан мустаҳкам жой олиб келаётган ушбу ихчамгина шеърда катта фалсафий фикр юксак санъаткорлик билан ифода этилган. Шеърнинг лирик қаҳрамони - бола образида инсон ўзининг яқинлари, дўст, биродарларига меҳрли, садоқатли бўлиши, лоқайд бўлмаслик ва зарур пайтда ёрдамга муҳтожларни дадил ҳимоя қила олиш лозимлиги ҳақида маънавий-

эстетик гоя мужассамлаштирилган. Шеърни диққат билан тинглаб ўтирган болакай тенгдошининг шижоатли ҳаракатларидан, оқилона ҳулоасасидан қаттиқ таъсирланган. Чин қалбдан шеър қаҳрамонига ҳавас қилади, унга ўхшашга, кимнидир ҳимоя қилиб, меҳрибончилик кўрсатишга интилади, шубҳасиз. Шеърнинг амалий-тарбиявий қиймати ҳам шунда кўринади.

А.Бартонинг «Куёнча» номли шеъри ҳам тингловчи - болани бефарқ қолдирмайди. Унинг қалбида раҳм-шафқат, ҳамдардлик, меҳр каби эзгу инсоний хислатларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

<i>Зайку бросила хозяйка,</i>	<i>Ташлаб кетди эгаси</i>
<i>Под дождём остался зайка.</i>	<i>Ёмғирда қолди қуён.</i>
<i>Со скамейки слезать не мог</i>	<i>Туша олмай курсидан</i>
<i>Весь до ниточки промок.</i>	<i>Бўлди жиқ-жиқ ҳўл қуён.</i>

(З.Иброҳимова таржимаси)

Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, шоира бу шеърда ҳам оддий воқеага драматик тус беради. Ундаги ўйинчоқ эгаси гўё юқоридаги «Айиқча» номли шеър қаҳрамонига контраст қўйиб тасвирлангандай. Фақат ўйинчоқ айиқчанинг эгаси шеърда бевосита иштирок этади. Қуёнчанинг эгаси эса билвосита иштирок этмоқда. Муаллифнинг маҳорати шундаки, батафсил тасвир, ортиқча тафсилотларга берилиб кетмайди ёки воқеаларга аралашиб, асар қаҳрамонларига ўзининг ижобий ё салбий муносабатини билдирмайди, балки содир бўлаётган воқеаларни, ўйинчоқ эгаларининг хатти-ҳаракатларини ҳаққоний тасвирлаш орқали ўз мақсадини амалга оширади. А.Барто болалар дунёсини ниҳоятда теран ҳис қилади ва уларга қандай ёзиш кераклигини билади. Шунинг учун ҳам у кичик бир штрих ёки кутилмаган бадий усул қўллаб, шеърдаги тасвирни жонлантириб, уни болалар оламига янада яқинлаштиради. «Куёнча» шеърига эътибор берилса, дастлабки икки мисра босиқ, вазмин, бир қадар сокин оҳангда ёзилган. Қуёнчанинг танг аҳволи ҳақида хабар берилади (Ташлаб кетди эгаси, Ёмғирда қолди қуён) ва бунинг сабабини эгаси ўйинчоғини қаровсиз ташлаб кетганлигида, деб таъкидлайди. Кейинги мисраларда эса муаллиф ташхис санъатидан фойдаланиб, Қуёнчанинг бу аҳволга тушишида бошқа сабаб ҳам бор, яъни у курсидан тушолмайди, акс ҳолда панага ўтарди, дейди. Муаллиф бу усулни қўллаш билан қуёнчанинг жуда кичкина, ожиз, бировнинг ёрдамига муҳтож эканлигига, уни асраш, эҳтиёт қилиш лозимлигига бола эътиборини қаратади. Шу тарика болаларнинг қалбида масъулият, жавобгарлик ҳисси уйғотилади.

А.Бартонинг ўйинчоқлар ҳақидаги шеърлари кичкинтойлар табиатида

гамхўрлик, эътиборлилик, мулойимлик, хушахлоқлилик, масъулият ва жавобгарлик каби комил инсон учун зарур ҳисобланган юксак маънавий хислатларни таркиб топтириши билан ҳам муҳим аҳамиятга эга.

А.Бартонинг «Буғу», «Катта бўлдим», «Фонарчи», «Мен туш ўйлаб топаман», «Ҳайвонлар ҳам ўйлашарми?», «Саъва» ва бошқа қатор шеърларида болаларнинг мураккаб ички олами, ўй-фикрлари, характер-хусусиятлари, хаёлот дунёси турфа хил бадиий образларда маҳорат билан яратилган.

Маълумки, болалар учун теварак-атрофда жонсиз нарсанинг ўзи йўқ. Ҳамма нарса жонли, ҳаракатда. Шунинг учун ҳам у табиатни жонли ва жонсиз турга ажратмайди, балки ўзи билан бир бутунликда ҳис этади. Шунингдек, бола катталардан фарқли ўлароқ, атрофни бир қадар бадиий тушунади. А.Бартонинг маҳорати шундаки, у боладаги бу хусусиятларни ўта нозик таъб, зийраклик билан кузатиб, катталар назарига илмайдиган, оддийгина воқеалардан ҳам ҳайратланарли даражада гўзаллик ярата олади. Масалан, «Буғу» шеъридаги воқеани олайлик. Шеър қаҳрамони Серёжанинг кўзига уйқу келмайди. У атрофни янгича бир нигоҳ билан томоша қилиб ётади ва шифтдаги кичик бир ёриқни кўриб қолади. Бир зумда унинг тасавури жонланади. Албатта, агар Серёжанинг ўрнида бошқа бола бўлганида ҳам бу ёриққа кўзи тушгач, тасавури жонланиши табиий, чунки бу болалар оламига хос хусусият. Уларнинг тасавурулари бир-биридан фарқ қилиши мумкин, холос. Биров уни гулга ўхшатса, бошқа бирови бўрига ўхшатади. Серёжа эса «шоҳларини адл кўтариб турган, гўзал ва улғувор буғу»га ўхшатади. Шеър қаҳрамони ўз тасавурида пайдо бўлган хаёлий образга шу қадар сингиб кетадики, эртасига кун ёришганда шифтга синчиклаб қараб ҳақиқий ёриқни кўрганида ҳам кўзларига ишонмайди. Ва ички бир умид, ишонч билан шундай дейди:

*- Я знаю, это был олень,
Но он умчался в горы*

*- Бу буғу эди аниқ,
Тоққа қараб кетди у.*

(Т.Убайдулло таржимаси)

«Фонарча» шеъридаги кичик қаҳрамоннинг хаёлот олами ҳам ниҳоятда самимий ва жозибали. У фонаридан таралаётган кўкиш нур оддийгина чирокдан эмас, балки «банкадаги яшил ўт орасида ўлтирган ялтироқ қўнғиз»дан таралаяпти деб ишонади. «Кемача» қаҳрамони эса бошига матросча шапкани кийиши билан ўзини капитан деб фараз қилади ва хаёлан ўйинчоқ кемачасида тез оқар дарё бўйлаб дадил сузиб кетади. Муаллифнинг маҳорати шундаки, ўз шеъридаги болаларни қанчалик хаёлот оламида эркин ҳаракат қилдирмасин, ҳақиқатдан чекинмайди. «Кемача» қаҳрамони ҳам ўзининг зўр капитан бўлол-

ганидан қалби фахру ғурурга лиммо-лим тўлган пайтида кимгадир мақтангиси келади, кимдир унга ҳавас билан қарашини истайди. Теварак-атрофда эса ҳеч ким йўқ. Фақат сув. Бола тушкунликка тушмайди. Ахир сувда қурбақалар яшайди:

*И скачут лягушки
За мной по пятам
И просят меня:
- Прокати, капитан!*

*Бақалар-чи изма-из
Қувиб келишар.
- Сайр қилдир, капитан! - деб
Мендан сўрашар.*

(З.Иброҳимова таржимаси)

А.Барто шеърятининг бадийлигига хос етакчи хусусиятлардан бири бўлган юмор, киноя воситаларини ўта зукколик билан қўллай олиши ушбу шеърда ҳам яққол кўринади.

Шоиранинг «Машенка» номли туркум шеърида куёш билан бирга уйғонган кичкина қизалоқнинг бир кунлик ҳаёти мароқ билан ҳикоя қилинади. Эндигина илк қадамларини мустақил қўяётган қизалоқ учун теварак-атрофдаги ҳамма нарса - янгилик. У ҳар дақиқада ўзи учун ниманидир кашф этади. Албатта, бу кашфиётлар ўз-ўзидан бўлмайди. Бунинг учун бола катта куч сарф этади, ички имкониятларини ҳаракатлантиради, ундан маълум маънода жасорат, матонат, дадиллик кўрсатиш талаб этилади. Болалар дунёсини чуқур ҳис этган муаллиф боланинг бу мураккаб жараёнини собитқадамлик билан босиб ўтишига ишонади, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди. Шеърда қизалоқ Машенканинг бадий образиди кичкинтойларга хос типик хусусиятлар умуллаштирилган. Воқеалар давомида қўлланган енгил, қувноқ юмор шеърнинг қийматини янада оширган:

*Целый день поёт щегол
В клетке на окошке.
Третий год ему пошёл,
А он боится кошки.
А Маша не боится
Ни кошки, ни щегла,
Щеглу дала напиток,
А кошку прогнала.*

*Саъва сайрар кун бўйи
Деразадаги қафасда.
У уч ёшга кирса-да
Ҳамон қўрқар мушукдан.
Маша эса қўрқмайди
На мушук, на саъвадан.
Саъвага сув беради,
Мушукни-чи, қувлайди.*

(З.Иброҳимова таржимаси)

А.Барто болаларга хос соддалик, оддийликдан кулгили вазиятлар яратади. Масалан, унинг «Мўйловдор бўлиб қолсам» номли шеърдаги кичкинтой Геннадий: агар «мўйлов қўйсам-чи, катта амаки бўлиб қолардим», «боғчага бормасдим, соатлаб хиёбонда сакраб, ўйнардим» (П.Мўмин таржимаси) деб орзу қилса, рус халқ болалар ўйинига бағишланган «Фозлар- оққушлар» шеърида ўйин қоидасига амал қил-

маган бўри-Василийга қарата ғозларнинг «нега бизни емаянсан?» (Қ.Ўтаев таржимаси) деб ғазабланишларининг ўзиёқ ўқувчи юзида беихтиёр табассум уйғотади.

А.Барто шеърларини катталар ҳам, болалар ҳам бирдек севиб ўқийдилар ва ундан завқланадилар. Агар болалар бу шеърлар орқали ўзларига ташқаридан қараб кулсалар, катталар ички мамнуният, қониқиш билан болалик даврларини эслаб куладилар.

А.Бартонинг кичик ва ўрта мактаб ёшдаги ўқувчилар учун ёзилган лирик шеърларида юмор билан бир қаторда сатира, ҳажв, киноя воситалари ҳам кўплаб учрайди. Шоира уларда сўзи бошқаю иши бошқа («Нотиқ», «Ғаройиб режа»), тамагирлик («Менга дўст керак»), очкўзлик («Очкўз Егор»), лақаб қўйиш («Лақаб»), манманлик («Лялечка»), енгил йўл билан шон-шухратга интилиш («Гул кўтарган Леночка»), ялқовлик («Серёжа тайёрлар дарс», «Пашша»), дангасалик, танбаллик, худбинлик («Лёша, Лёшажон»), димоғдорлик («Любахон») ва бошқа кўплаб салбий хислатларга эга болаларнинг сатирик образларини яратган. Уларнинг деярли ҳаммасида маънавий-ахлоқий тарбиянинг ўта нозик, самарали усули қўлланган. Шоира бола характерида эндигина пайдо бўлаётган ёмон иллатларни, одатларни кетказиш учун ёш қаҳрамонлар қалбини жароҳатлайдиган, шахсига қаттиқ тегадиган аччиқ сатира, ўткир танқид ёки очиқ дидактика қўлламайди. Балки қаҳрамонининг камчилигу нуқсонлари, ножўя қилиқларини қувноқ, жонли воқеалар орқали ҳаётий тасвирлар экан, «коса тагида нимкоса» дегандай, шеърнинг тағматнида чуқур фикр айтади, аччиқ истеҳзо билан кулади. Бу шеърлар болаларга ўзларига четдан қараш имконини яратиши, уларга ёмон одатларни тарк этишда яқиндан ёрдам бериши, фикрлашга ундаши билан ҳам қимматлидир.

Агния Бартонинг улкан ижоди - унинг болаларга меҳрибон дўст, самимий устоз бўлганлигини, болалар дунёсини ўта оқиллик, донолик билан кузатганлигини, нозик ҳис этганлигини, қаҳрамонлари ҳаётидан танлаб олган воқеаларни бадиий юксак даражада акс эттирганлигини тасдиқлайди. Бу асарлар ҳали кўп авлодларни эзгулик, гўзаллик, юксак инсонийлик руҳида тарбиялайди, уларнинг қалбини ҳаяжонлантириб, шуурига шуур қўшади, шубҳасиз.

Замира ИБРОҲИМОВА,
филология фанлари номзоди.

¹ Агния Барто. Жизнь и творчество Агнии Барто. М.: Дет лит, 1989. С. 5.

² Ўша асар. 9-б.

³ Агния Барто. Твои стихи. Сенинг шеърларинг. Т., 1990. Кейинги мисоллар ана шу манбадан олинган.

ABITURIYENTGA YORDAM

Ҳофиз ва Навоий-Фоний шеърлятида *ринд* тимсоли талқини

Ҳофиз шеърлятининг тимсоллар оламини *ринд*, *ошиқ*, *сўфий*, *дайр нири*, *муғбача*, *маъшуқа*, *шайх*, *зоҳид*, *қуёш*, *гул*, *булбул*, *Жоми Жам*, *хирқа*, *май*, *Казба*, *дил*, *нафс*, *ақл*, *субҳ* каби образлар ташкил этади. Ҳофизнинг бадиий тимсоллар борасидаги анъаналарини давом эттирган Навоий-Фоний гарчи ўз татаббуларида Ҳофизнинг тимсол яратиш анъанасидан фойдаланган бўлса-да, бу издошликка ижодий ёндашган. Шу сабабли устод ва шогирд шеърлятининг тимсоллари муштарак хусусиятларга эга бўлиш билан бирга, бир-биридан фарқ ҳам қилади. Шу жиҳатдан *ринд* тимсоли алоҳида эътиборга молик.

Машхур луғатшунос Муҳаммад Фиёсиддин (XIX аср) “Фиёс ул-луғот” асарида *ринд* сўзига таъриф бериб ёзади: “Ринд инкор этувчи бўлиб, унинг шаръий амрларини инкор этиши нодонликдан эмас, балки зийракликдандир”¹.

“Фарҳанги забони тоҷики” луғат китобида *ринд* сўзи *зийрак*, *хушёр*, *хурфидир*, *шариат ҳукмларига бепарво*, *майхўр*, *ишратпараст* маъноларида шарҳланган.² *Ринд* сўзига Навоий ҳам шарҳ берган. У “Маҳбуб ул-қулуб” асарида *ринд* ҳақида қуйидагича ёзади: “Ринди хароботийки, май ичмак била, ўтар авқоти... Нафси гарчи туфроққа ҳамдаст, ҳиммати оллида фалак паст”. Навоий талқинича, *ринд* харобот, яъни майхона аҳлидан бўлиб, у нафсни тийган ва ҳиммати баланд инсон.

Ҳофиз шеърлятидаги *ринд* сўзи кенг маънога эга. Шоир *ринд* тимсолини майхўр, қувноқ, ошиқ, бепарво, беғам, қаландар, жасур, доно ва бошқа сифатлар билан чизади. Ҳофиз талқинича, *ринд*лик унинг қаҳрамонига азалдан қисматдир:

Маро рўзи азал коре ба чуз риндй нафармуданд,

Ҳар он қисмат, ки он чо рафт, аз он афзун нахоҳад шуд³.

(Мазмуни: азалдан менга *ринд*ликдан бошқа ишни тайинламадилар. Тақдирда бор учун шундай бўлди, ундан ортиғи юз бермайди.)

Шоир қаҳрамони аввалдан *ринд* яратилгани учун ўзини эркин ҳис этади. Бу *ринд*нинг севган иши майхўрлик. Шу сабабли хароботдан, яъни майхонадан нари кетмайди. Шоир *ринд*нинг майхўрлигини ҳам

дунёвий, ҳам мажозий маънода чизади. Дунёвий жиҳатдан майхўрлик ринд учун ғамли ҳаётни хурсандчилик билан ўтказиш йўлидир. Шу йўл билан у турмушдаги машаққатлардан қутулишни истайди ва ҳатто бунга эришади ҳам. Шу сабабли май унинг учун қувонч манбаи, ғам-ғурбатни унутиш воситасига айланган.

Мажозий жиҳатдан ринднинг майхўрлиги унинг илоҳий ишқ шаробига ташналиги ва ундан мастлигидир. Илоҳий ишқ риндни ошиққа айлантирган. Дўст, яъни Ҳақ ошиғи бўлган ринд унга етишиш учун ҳақиқий ишққа ғарқ бўлган. Ишқ унинг учун илоҳий май. Ринднинг қалби эса ишқ майининг қадаҳи каби тўлиб боради.

Ҳофизона ринднинг ахлоқий сифатларига худбинлик ёт. Шоир талқинича, унинг қахрамони риндлик мазҳабига мансуб. Бу мазҳабда эса худбинлик, такаббурлик ва аҳмоқона қайсарлик йўқ:

*Фикри худу роии худ дар олами риндй нест,
Куфр аст дар ин мазҳаб худбиниву худрой⁴.*

(Мазмуни: Ўз фикрию ўз азми риндлик оламида йўқ,
Худбинлиги қайсарлик бу мазҳабда куфрдир).

Ҳофизга издошлик қилган Навоий-Фоний татабуларида ҳам ринд тимсоли чуқур намоён бўлади. Чунки Навоий-Фоний бу борада дастлаб Ҳофиз шеъриятидаги исёнкор, ошиқ ринд тимсолидан ғоятда таъсирланган эди:

*Фоний, аз чуръаи Ҳофиз шуда маст, эй соқй,
“Хезу дар косаи зар оби тарабнок андоз”⁵.*

(Мазмуни:

Фоний Ҳофиз журъасидан маст бўлгандир, эй соқй,
Туриб олтин косага шодлик майин қуйгил).

Байтнинг иккинчи мисраси Ҳофизнинг ғазалидан тазмин қилиб олинган бўлиб, Навоий шеъри унга татаббудир.

Ўзбек адабиётида ринд тимсоли янги бўлганлиги (Навоийнинг ўзбек ғазалнавис салафлари ижодида ринд тимсоли учрамайди. Фақатгина Ҳофиз Хоразмий ғазалларида бир неча марта тилга олинган, холос) сабабли Навоий-Фоний ўз татабуларида унинг шарҳ сифатидаги талқинини ҳам берган. Чунончи, Навоий-Фоний Ҳофиз ғазалларига ёзган татабуларидан бирида “Тариқи шеваи риндй касе ба чо овард, Ки рӯи дилсӯй майхонаи фано овард” (“Кўнгулни фано майхонасига қаратган киши риндлик шевасини бажо келтирган ҳисобланади”)⁶ деса, бошқасида “Ҳар, ки дар кӯи харобот зи риндй дам зад, Бояд аввал худ ба сари олам зад” (“Харобот куйида риндликдан сўз очган киши, энг аввал дунёдан этак силкиган бўлиши керак”)⁷ дейди. Демак, На-

войи-Фоний талқинича, риндлик йўлини тутган киши қалбини тоза-лаши, ўзлигидан воз кечиши, дунёга меҳр қўйишдан сақланиши лозим.

Навоий-Фоний Ҳофизнинг “Буд” радифли ғазалига боғлаган та-таббусида унинг фикрларини янги талқинлар билан ривожлантириб, ҳам ринд ва риндлик йўлини, ҳам ҳусн ва ишқни бадиий таҳлил этади. Дарвоқе, Ҳофиз шеърида бу масалаларнинг бадиий таҳлили йўқ. Навоий-Фоний татаббусида маъшуқ ринд ошиқлари базмида иштирок этади. Бу эса риндларнинг мастоналигини авжга чиқаради. Демак, та-таббуда ҳусни мутлақ тажаллиётида юзага келган завқ ва унинг ҳузури ҳақида гап боради. Шу тарзда шоир ринд ва риндлик билан боғлиқ масалаларнинг бадиий талқинини беради:

*Дўш дар майхона чонон ҳамдами ушиқ буд,
То саҳар ғавғои риндонро ба чон муштоқ буд...*

*Гарчи 3-ў сад нозу аз мо буд садчандон ниёз,
Дар тариқи ҳусну ишқ аз рӯи истиҳқоқ бу...⁸*

(Кеча майхонада жонон ошиқларга ҳамдам эди, тонггача риндлар ғавғосига жондан муштоқ эди. Гарчи ундан юз нозу биздан юзлар ниёз бўлса-да, ҳусну ишқ тариқида бу ҳол ҳақлилиқ юзасидан эди).

Шоир биринчи байтда риндларга ёр илтифотини кўрсатган бўлса, иккинчи байтда Ҳофиз ғазалидаги риндларнинг жонон, яъни Ҳаққа муҳтожлиги ва жононнинг ринд ошиқларига муштоқлиги ҳақидаги фикрини ривожлантиради.

Навоий-Фоний ринди фақр йўлини танлаган фақир солиқдир. Зоҳидлик унга ёт. У ҳатто ўзини дарвеш ҳам ҳисобламайди. Гарчи дарвешлик ҳам дунёга муҳаббатдан воз кечиб, ўзини Ҳаққа бағишлаш бўлса-да, лекин у фақр мақомидан қуйида туради. Фақр ва дарвеш фаолиятида фарқ бор. Фақир фақр йўли билан нафсини енгиб боради. Фақр йўли қаноат, покланиш ва боғланиш манзилларидан иборат. Покланиш манзилида қўнглини тозалайди. Боғланиш манзилида эса Ҳақ маърифатини эгаллаб, комил орифга айланади. Навоий-Фоний ринди шундай фақир бўлганлиги сабабли дарвеш эмаслигини таъкидлайди:

*Накунд суд маро кисвати дарвешона,
3-он, ки дар хирқаи фақр омада нодарвешам.*

*Софи базмат зи чи рӯ кам расадам аз ушиқ,
Чунки дар дурдакаш, аз ҳама риндон пешам.⁹*

(Менга дарвешлик либосининг фойдаси йўқ, сабаб шуки, фақр тўнида келганман, дарвеш эмасман. Базмингнинг тиниқ майи нима учун менга ҳамма ошиқлардан кейин тегади? Чунки мен куйқа симиришда ҳамма риндлардан олдин тураман).

Навоий-Фоний ринди ишқ фаносида Ҳофиз ринди йўлини, яъни висол, бирлик йўлида иккиликка ўрин йўқлигини қайд этади. Бу Навоий-Фоний риндининг ваҳдат ул-вужуд, яъни вужудий бирликни англаганлигини ва унга ҳақиқий ишқнинг фано жомини сипқариб етиш мумкинлигини тушунганлигини кўрсатади:

*Ману мой набувад дар раҳи ваҳдат хуш дор,
Ки ман ин мову ман аз айни хато мебинам...*

*Фониё, чоми фано чун накашам Ҳофизвор?
Ки ҳама дар равиши Ҳофиз чо мебинам.¹⁰*

(Ваҳдат йўлида сиз - биз (манманлик, иккилик деган сўз) йўқ, хушёр бўл, чунки мен бу сиз - бизни айни хато деб кўраман. Эй Фониий, фано жомини нима учун Ҳофиз йўлида мужассамлигини кўраман).

Навоий-Фоний биринчи байтдаги *ману мой* ва *мову ман* сўзларида **тарди акс** саъатини қўллаб, уларнинг жойи қандай алмаштириб ёзилмасин, иккилик ва манманликни ифода этишини, бу эса ваҳдатга олиб бормаслигини таъкидлайди. Биринчи байтнинг иккинчи мисрасидаги *ман* сўзини **қайтариқ** санъатида бериб, манлик, ўзлик хатолигини, ундан қутулмай бирликка етиб бўлмаслигини эслатади. Иккинчи байтда **иштиқоқ** санъатидан фойдаланиб, *фоний*, *фано* сўзлари орқали васлга етиш йўлига ишора қилган. *Жоми фано* бирикмаси орқали эса фано жомидан ичиб, Ҳақ васлига эришган муршидни кўзда тутган. Иккинчи байтнинг биринчи мисрасида **истиғфом** санъати орқали ўзининг Ҳофиз каби фано жомини сипқаришга ҳеч нарса монелик қила олмаслигини савол тарзида қўйиб, ўзи ҳам, устози каби, катъий, жасур ва комил ринд даражасига етганлигини таъкидлайди.

Ниҳоят, Навоий-Фоний риндининг интилиши фано ва бақога боғлаб берилганки, бу ҳам сўфиёнадир. Булар ҳаммаси Навоий-Фоний талқинидаги ринд анъанавий тимсол бўлса-да, унинг ўзига хос жиҳатлари ҳам мавжудлигини кўрсатади.

Мавлонберди СУЮНОВ,
филология фанлари номзоди, доцент.

¹ М.Ғиёсиддин. Ғиёс ул-луғот. Иборат аз се чилд, чилди I. Душанбе, 1987, 377-б.

² Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду чилд, чилди II. М.: Советская энциклопедия, 1969. 138-б.

³ Ҳофиз Шерозий. Куллиёт. Техрон:Нашри замон, 2001. 98-б.

⁴ Ўша манба. 295-б.

⁵ А.Навоий. МАТ. 20 жилдлик, 19-жилд. Т.: Фан, 2002. 50-б.

⁶ А.Навоий. МАТ, 20 жилдлик, 18-жилд. Т.: Фан, 2002. 424-б.

⁷ Ўша китоб. 480-б.

⁸ Ўша китоб. 354-б.

⁹ А.Навоий. МАТ. 20 жилдлик, 19-жилд. Т.: Фан, 2002. 334-б.

¹⁰ Ўша китоб. 278-б.

Шеърӣ бандлар нафосати

Дунёни англаш дунёни бадиӣй билиш билан чамбарчас боғлиқ. Мўъжизани қарангки, реал ва ҳис-туйғули, руҳӣй чексиз ахборотларни бадиӣй онг бир мисрага, бир бандга ёки бир шеърга сиғдира олади. Савол туғилади: банднинг ўзи нима? Фикримизча, банд яхлит бир шеърнинг яхлит бир бўлагидир. Банд бадиӣй онг кенглигида алоҳида яшай оладиган, айни чоғда, бошқа бандлар билан ҳам муносабатга киришиб, шеърнинг яхлит уйғунлигига хизмат қилувчи, макон-замонда чегараланган шеърӣй парчадир.

Шеър тузилишида банд алоҳида ўрин тутади. Банд ва унинг вазифаси ҳақида рус ва ўзбек адабиётшунослигида кўплаб таърифлар келтирилган.¹

Ҳозирги замон ўзбек шеърӣятаида банднинг икки мисрала кўринишидан тортиб ўн олти мисрала туригача мавжуд. Ушбу банд турларига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Замонавий ўзбек шеърӣятининг вакилларида бўлган Ҳабибулло Саид Фани, Усмон Азим, Сироҷиддин Саййид, Анвар Юнус каби шоирларимиз ижодига назар солганда шунинг гувоҳи бўламиз.

90-йиллар шеърӣятаида банд тузилишида янги кашфиётлар юзага келди. Жумладан, Усмон Азимнинг «Ёмғир ёғиб ўтди»² деб бошланувчи шеър тадрижида банд кўриниши ва унинг қофияланиш тартиби бир хилда сақлаб қолинмайди, шеър биз ўрганган банд қолипларидан чиқади. Шеърнинг иккала банди икки хил: биринчиси - ўн олтилик, иккинчиси - саккизлик. Қофиялари эркин бўлиб, шоирнинг ички туғёнлари, кечинмаларига кўра турли ўринларда келади.

Биз банд деганда маълум изчилликда қофияланган, мисралардаги бўғинлар ва туроқлар сони тенг, ўзаро лексик-семантик ҳамда интонацион боғланган бутунликни тушунамиз. Усмон Азим ижодида, ана

шулардан фарқли ўлароқ, банднинг янгича кўринишлари учрайди. Бу - эркин шеър эмас, чунки унда туроқ қонуниятларига амал қилинган. Шеър бандларга бўлинган, лекин бандларнинг қофияланиши эркин ва шеър таркибидаги банд мисраларининг сони ҳам ҳар хил. Чунки шоир ички кечинмалари, туғёнлари янги давр ғалаёнларининг бадийий кўриниши сифатида банд қолипларини бузишга олиб келади.

Бироқ бу шеърлар ўқувчида ҳеч қандай сунъийлик туғдирмайди. Бадийий ифода айнан шу шаклни талаб қилади. Зеро адабиётшунос олим У.Тўйчиев айтганидек, «Бандни уюштирувчи нарса, энг аввало, унинг қолипи - вазни, мисрадорлиги (ва қофияси) эмас, балки бу қолипга қўйилган мазмундир».³

Буни Ҳабибулло Саид Фанининг «Кузнинг биринчи кунлари» номида шеърда кўриш мумкин:

КУЗНИНГ БИРИНЧИ КУНЛАРИ

*Қийин бўлди иккимизга ҳам,
Қийин бўлди кўҳна оламга.
Сен кетурсан, кўзларингда ғам,
Мен қолурман кўмилиб ғамга.*

*Сен кетурсан, эмассан мағрур,
Сенга ҳоким асов қайсарлик.
Мен-чи, бунда турсам-да мағлуб
Отилмасман дод деб сен сари.*

*Кунлар келар, балким дафъатан
Хотирамни солиб жунбушга,
Ўйларимни айлаб беватан
Чиқиб ҳам кетарсан турмушга.*

*Кунлар келар, балким сесканиб,
Ўйғонурсан даҳшатли тушдан.
Паришон рўмолинг сирғалиб
Оёғинга урурми кишан...*

*Кўз ёшинга ғарқ бўлар журъат.
Сўна бошлар ялт этган юлдуз.
Мени қийнар бугун табиат,
Юрагимда йиғламоқда куз...⁴*

Бу шеърдаги бадийийликнинг қўплаб омиллари устида тўхталиш мумкин. Бироқ мақсадимиз банд кўринишлари ҳақида бўлганлиги са-

бабли, шеърнинг мавзумизга мос бўлган икки бандини кўриб чиқамиз.

Ушбу шеър анъанавий бармоқ шаклида ёзилган бўлиб, бандларга аниқ ажратилган ва ҳар бир банд - воқеабанд шеърнинг якуний парчаси. Қофиялари а-б, а-б шаклида. Туроғи эса 4-5 лик.

Бир қараганда, бундай маҳзун шеърга 9 бўғинлик ва туроғи 4-5 бўлган вазн энгилроқдек туюлади. Лекин вазндаги ритмик соддалик шеърга руҳий энгиликни олиб келган. Шеър маҳзун, аммо тушкун эмас.

Банднинг сўнги сатри 9 бўғинли бўлса-да, туроғи 3-3-3 бўлиб қолган. 9 бўғинли шеър 4-5 туроғли бўлса, ритми энгилроқ бўлади. 9 бўғинли сатрнинг уч қатори 4-5, охири сатри эса 3-3-3 бўлса, бирданига ўқувчининг фикри ҳам тўсиқларга учрагандек, шеърини маконда қийналиброқ кечади.

Чиқиб ҳам (3) кетарсан (3) турмушга (3)

Лирик қаҳрамон севгилиси бировга турмушга чиқиб кетиши мумкинлигидан изтиробга тушади. Хотираси жунбушга келиб, ўйлари ватансиз қолади, ҳаёти парчаланиб кетади. Сатр ҳам бирданига парчалаНади. Сатрнинг 3-3-3 бўлиб қолиши изтиробнинг ритмик бадийлигини рўёбга чиқарган.

Энди шеърнинг 4-бандига ҳам бир назар солсак. Унинг севгилиси мабодо турмушга чиқиб кетса, кунлар келиб даҳшатли тушдан сесканиб уйғонар эмиш. Бу ҳаётни ташлаб кетай деса, *паришон (3) рўмоли (3) сирғалиб (3) оёғига кишан бўлар эмиш*. Кишан бўлган паришон рўмоли бу аёлнинг ҳаёси, тузатиб бўлмас хатоси, маъносиз бўлиб қолган ҳаётининг рамзидир.

Кўриниб турибдики, ҳозирги замон шеърлятида бандлардаги янгиликлар бадий тафаккурнинг теранлашишига, инсон руҳий олам уфқининг чексизлигини намоён этишга хизмат қилади.

**Гулбаҳор САИДҒАНИЕВА,
Қўқон ДПИ ўқитувчиси.**

¹ Ю.М.Лотман. Анализ поэтического текста. Л.: Просвещение, 1972. С. 99; У.Тўйчиев. Ўзбек поэзиясида бармоқ системаси. Т.: Фан, 1966. 132-137-б.

² Усмон Азим. Сайланма. Т.: Шарқ, 1995. 39-б.

³ У.Тўйчиев. Ўзбек поэзиясида бармоқ системаси. Т.: Фан, 1985. 254-б.

⁴ Ҳабибулло Саид Ғани. Қўқон ушшоғи. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. 32-б.

2006 ЙИЛ — ҲОМИЙЛАР ВА ШИФОКОРЛАР ЙИЛИ

Маълумки, ҳозирги кунда тил таълими олдига қўйилган асосий вази-фалардан бири - ўқувчилар оғзаки ва ёзма нутқини такомиллаштириш, уларда фикр юритиш, ўз фикрини мантиқан изчил ва саводли қилиб ифодалаш кўникмаларини ҳосил қилиш. Бунинг учун машқ сифатида нафақат адабий-бадиий матнлар, балки ўқувчиларнинг ҳаётий эҳтиёжлари, кундалик туриш-турмушлари билан боғлиқ бошқа турли соҳаларга оид маълумотлар берувчи матнлардан фойдаланиш мумкин. Айниқса, агар бу материаллар ҳам таълимий, ҳам тарбиявий аҳамиятга эга бўлса.

Журналимизнинг ушбу сонидан бошлаб, биз бу борада ўқувчиларнинг соғлиғига салбий таъсир этувчи сабаблар, уларнинг олдини олиш ҳақида нутқ ўстиришида фойдаланиш учун қўшимча манба сифатида матнлар бериб борамиз.

Она тили ўқитувчиси улардан турли мақсадларда фойдаланиши мумкин.
Масалан:

- матнни қисмларга ажратиш, режа тузиш;
- матнни қисқартириш, тезис тарзида баён этиш;
- матн асосида суҳбат, баҳс-мунозара уюштириш;
- муайян грамматик қурилмаларни топиш, таҳлил этиш бўйича ўқувчилар ўртасида мусобақа ўтказиш;
- матн асосида тест ва кроссвордлар тузиш;
- матндаги маълумотларга ўз муносабатини билдириш ва ундаги фактларни ҳаётий воқеалар билан боғлаб сўзлаб бериш кабилар шулар жумласидандир.

Тахририят

Кўз — саломатлик кўзгуси

Одам организми компьютерга қиёсланганда мия — бу компьютернинг процессори, кўз эса — мониторидир. Шундай экан, кўз ва компьютер тушунчалари бир-бири билан муштарак тушунчалардир. Ҳозирги кунда компьютерсиз ҳаётни, айниқса, таълимни тасаввур қилиб бўлмайди. Кузатишлар шуни кўрсатадики, компьютер дисплейларидан фойдаланувчи ходимларнинг аксарияти компьютерда узоқ ишлашдан кейинги кўз зўриқиши билан боғлиқ кўз ачишиши, ёшлиниши, хираланиши, қовоқ ва кўз соққалари қизариши, бош оғриғи, толиқиш ва

бошқа белгилардан нолишади. Экрaн олдида узоқ ўтириш ҳорғинликнинг кучайиб бориши ва секин-астa кўриш қобилиятининг ёмонлашишига олиб келади.

Чарчоқнинг асосий сабаби шундаки, оператор кўзлари ёритилиш даражаси жиҳатидан фарқланувчи дисплейдан қоғозга муттасил қарай-вериб, кунига юз, минг марталаб мослашиши лозим.

Кўриш қобилиятига асосан экран частотасининг пирпираши кўпроқ таъсир кўрсатади. Зарарли таъсирни камайтириш учун дисплей ёрқинлигини минимум даражада камайтириш керак. Қора фонда ёрқин белгилардан фойдаланиш ҳам кўз учун фойдали. Компьютерчилар учун ҳимоя кўзойнаклари, масалан, ним қора поляроидли плёнкаси бор кўзойнақлар тавсия этилади.

Бироқ буларнинг барчаси муаммони қисмангина ҳал этади, зеро соғлиқ учун асосий хавф-хатар — кўз мушакларининг ҳаракатсизлиги, статик ҳолати бўлиб, улар ҳаракатчан иш режимига муҳтож. Кўз учун маҳсус машқлар бу муаммони бартараф этишга, ҳатто, меҳнат самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Аммо кўз касалликларининг олдини олиш, кўзнинг фаолиятини яхшилашда истеъмол қилинаётган озиқ-овқатларнинг ҳиссаси катта.

Жумладан, кўз яхши кўриши учун етарли миқдорда А, С, В гуруҳ витаминлари истеъмол қилиниши лозим. Бу витаминлар қатор озиқ-овқатларда мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири кўз фаолиятига муайян таъсир этади.

Кўз учун энг зарур витамин - **А витамини**. Бу витамин қизил сабзи, помидор, картошка, барча япроқли сабзавотлар, кўкатлар, денгиз маҳсулотлари, балиқ жигари ва кунгабоқар мойида сероб бўлади.

С витамини етишмовчилигида кўз мушаклари ўз фаолигини йўқотади. Кексаликдаги кўриш қобилиятининг ёмонлашуви асосан С витаминининг етишмовчилиги туфайлидир. У барча витаминлар ичида ноёби, чунки организмимиз бу витаминни ишлаб чиқаришга қодир эмас. С витамини етишмовчилиги тўқималарнинг емирилиши, ожизлик, пиорей, аллергия ва ҳатто бепуштликка олиб келиши мумкин. Мазкур витаминнинг асосий манбалари карам, булғор қалампири, цитруслар, барча мевалар, япроқли сабзавотлар, пиёз, помидор, исмалоқ, олма, ананас. С витаминини бир кунда камида 100 мг, зарурат туғилганда эса 150 дан 250 мг гача истеъмол қилиш керак.

В гуруҳ витаминлари кўзнинг асаб тўқималарини тўйинтиради.

Кўзда нерв тўқималари кўп ва шу боис у етарли даражада **В₁ витамини** билан таъминланиши лозим. У етишмаганда кишида асаб бузилиши пайдо бўлади. Ушбу витаминга бой маҳсулотлар қуйидагилар: ёнғоқ,

маккажӯхори, буғдой маҳсулотлари, гуруч, асал. Бу витаминга эҳтиёж 15 мг, зарурат туғилганда 25-30 мгни ташкил қилиши лозим.

В₂ витамин (рибофлавин) тана ҳужайраларига кислород қабул қилишга кўмаклашади, унинг ёрдамида крахмал ва қанд мушак фаолияти учун қувватга айланади. Агар ушбу витамин етишмаса, кўз ва қовоқлар ачишади, кўз тўқималарида майда қон томирлари ёрилиши мумкин. Ушбу витаминга бой манбалар: япроқли сабзавотлар, олма, гуруч ва дон маҳсулотлари. Организмнинг бу витаминга эҳтиёжи — кунига 5 мг, етишмай қолганда - 15-20 мг.

В₆ витамини етишмаганда кўзда кучли зўриқиш сезилади. Карам, буғдой маҳсулотлари, маккажӯхори, тухум сариғи, барча хил балиқлар бу витаминга бой. Кунлик эҳтиёж — 2 мг, етишмай қолганда - 3-10 мг.

В₁₂ витаминининг организмда етишмаслиги қоннинг камайиши ва, табиийки, кўриш қобилиятининг пасайишига сабаб бўлади. Узум, узум шарбати, тухум сариғи, хурмо, петрушка, олхўри, ўрик ушбу витаминга бой. Кунлик эҳтиёжи — 5 мг, етишмай қолганда - 10-25 мг.

Шунингдек, организмда калий моддасининг етишмаслиги ҳам кўриш қобилияти ёмонлашувига бевосита сабаб бўлиши мумкин. Асал ва олма сиркаси калийга бой. Ҳар куни эрталаб бир стакан сувга бир қошиқ асал ва бир қошиқ олма сиркасини кўшиб ичилса, калийга бўлган кундалик эҳтиёж қондирилади. Бундан ташқари, олма сиркаси ва тозаланган ўсимлик мойи кўшилган сабзавотлардан тайёрланган салат истеъмол қилинса ҳам бу витаминга бўлган эҳтиёж қондирилади.

Кўриш қобилиятини яхшилаш учун, қизил сабзидан ташқари, карам жуда фойдали. Унинг таркибидаги сульфгидрил гуруҳлар кўз тўр пардаси фаолиятининг яхшиланиши ва қайта тикланиши учун зарур моддалардандир.

Кўриш марказлари жойлашган мия тўйинтирилмаган ёғ кислоталари билан етарли миқдорда таъминланиши лозим. Кунгабоқар, зайтун ёғи ва буғдой ўсимталари ушбу кислоталарга бой. Ўсимлик мойларини салатларга кўшиб истеъмол қилиш жуда фойдали. Маълумки, мия ҳужайралари учун фосфор ҳам энг зарур элементлардан биридир. Фосфор асосан буғдой маҳсулотлари, бодринг, соя, нўхат, гулкарам, селдерей, тухум сариғида бўлади.

Е витамини мия фаолияти учун зарур бўлиб, у организмда муҳим роль ўйнайди. У «мия витамини» деб ҳам номланади. Мазкур витаминнинг асосий манбалари тозаланмаган буғдой, оқланмаган гуручдандир. Хуллас, кундалик ҳаётда ушбу маҳсулотларни истеъмол қилиб туриш, мия «компьютерининг монитори» аталмиш кўзни сақлаш, унинг фаолиятини яхшилашга ёрдам беради.

**Матни тузувчи - Маҳбуба ХЎЖАЕВА,
ТДПУ талабаси.**

DAVLAT TILINI O'RGATISH MASALALARI

Ўзбек тилини ўқитишда компьютердан фойдаланиш

Ўзбек тили фанини ўқитишда методларнинг ва шаклларнинг ўзаро ўрин алмашиб туриши дарснинг жозибadorлигини, унинг товланиб туришини таъминлайдиган муҳим омиллардан биридир. Тил ўқитишнинг замонавий метод ва усулларидан самарали фойдалана билмаслик дарсни зерикарли ва самарасиз ўтишига сабаб бўлиши мумкин.

Шу ўринда буюк аллома Абу Райҳон Берунийнинг таълим жараёни тўғрисидаги қуйидаги фикрларини эслаш ўринлидир: *«Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтириб қўймасликдир. Ҳадеб бир нарсани ўқий бериш зерикарли бўлади ва тоқатни тоқ қилади. Агар ўқувчи бир масаладан бошқа бир масалага ўтиб турса, худди турли-туман боғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас бошқа бир боғ бошлади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси, томоша қилгиси келади. Ҳар бир янги нарса кишига роҳат бағишлайди»¹.*

Ўқувчиларни замонавий техник воситалардан, жумладан, компьютердан фойдаланиш асосида ўқитиш ҳозирги куннинг долзарб масаласига айланди. Компьютердан фойдаланиш:

- ўқувчининг мустақил ҳолда эркин фикрлаш малакасини шакллантиради;

- ижодкорлик ва ташаббускорлик муҳитини вужудга келтиради;

- ўқувчини фаоллаштиради;

- ўқувчи олган билимларини ҳаётга татбиқ этишга имконият яратади.

Бу усул айниқса, русийзабон талабаларга ўзбек тилини ўқитишда қўл келади. Компьютер дарсларнинг асосини унда берилган материаллар (турли хил матнлар, топшириқлар, тест саволлари ва вариантлар, машқлар) ташкил этади. Бундай дарсларда ўқувчиларнинг компьютерда ишлаш малакалари эмас, энг асосийси, уларнинг ёзма ва оғзаки нутқини ривожлантириш масалаларига катта эътибор қаратилади. Компьютер дарслари матнни ўқиб, уни таржима қилиш, матн юзасидан савол-жавоб ўтказиш, режа тузиш, ҳикояни давом эттириш, мақолларнинг мазмунини айтиш каби усуллар билан бирга ўқувчиларда мустақил фикр билдиришга ундайдиган ва нутқ малакаларини ривож-

¹ Нашрга тайёрловчи М.Хайруллаев. Маънавият юлдузлари. Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1999. 98-б.

лантирадиган турли хил вазиятли ўйинларни қўллаш учун қулай имконият беради.

Русийзабон талабаларни ўзбек тилига ўргатишнинг асосий мақсадлари уларни кейинги меҳнат фаолиятида тўғри ёзиш, ўз фикрини эркин баён этиш, муншаот қоидаларини билиш каби кўникма ва малакаларни шакллантиришдир. Ушбу кўникмалар ичида энг муҳими нутқий кўникмаларнинг пировард натижаси бўлган боғланишли нутқ кўникмаси, аниқроғи, фикрни матн тарзида баён этишдир. Биз куйида ҳавола қилаётган машғулот намунаси орқали талабаларда ана шундай кўникма ҳосил қилиш мақсад қилиб олинган.

Машғулотнинг аввалида ўқитувчи талабаларга матн билан ишлаш йўллари тушунтиради. Кейин ўқувчиларнинг эътибори монитордаги матнга қаратилади. Ўқувчилар унинг мазмуни билан танишганларидан сўнг, матн устида ишлашнинг қуйидаги босқичларига ўтилади:

- луғат билан ишлаш;
- матнни она тилига таржима қилиш;
- матндаги асосий фикрни аниқлаш;
- матн бўйича турли хил лексик-грамматик топшириқларни бажариш;
- матнни қисмларга ажратиш;
- матн юзасидан саволлар тузиш;
- матнга режа тузиш;
- режа асосида матн мазмунини қайта ҳикоя қилиш;
- сюжет мазмунини кенгайтириб ёки қисқартириб ҳикоя қилиш.

Шу тариқа матн билан ишлаш давомида талабаларнинг ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутқ малакалари шакллана боради. Машғулот давомида талабаларда мустақил фикр билдириш ва нутқ малакаларини ривожлантириш учун яна қуйидаги вазифалар таклиф этилади:

1. Ҳикояни давом эттириш.

Компьютерга ҳикоянинг бошланиш қисми ёзилган бўлади. Талабалардан ҳикояни давом эттириш сўралади. Ҳар бир талаба ҳикояни ўзича давом эттириши мумкин. (Жавоблар компьютерга ёзиб борилади.) Ҳикоянинг энг оригинал ва тугалланган варианты компьютерда қолдирилади.

2. Ситуатив топшириқ асосида матн яратиш.

Ўқитувчи ўқувчиларга қуйидагича топшириқ беради: *«Тасаввур қилинг, сиз ширин таомлар тайёрлайдиган ошпазсиз. Ҳар бирингиз ўзингиз ёқтирган таомни тайёрлаш усулларини «Лаззат ошхонаси» номили телевизион кўрсатувда гапириб беришингиз керак. Усул матнини компьютерга ёзинг.»*. Талабалар топшириқларни бажаргач, уларнинг натижалари монитorda кўрсатилади ва ҳар бир матн баҳоланади. Энг мукамал матн муаллифи аниқланади.

Кўриниб турибдики, ушбу жараёнда ўқувчи фаол иштирокчига айланади, бу эса, ўз навбатида, машгулотнинг самарадорлиги ошганлиги ва ўқитувчи ижобий натижага эришганини кўрсатади.

Компьютердан фойдаланишнинг шунга ўхшаш усуллари кўп, энг муҳими, бунда талабаларни компьютер билан ишлашга нафақат қизиқтириш, балки одатлантириш керак. Шундагина мақсадга эришиш имконияти туғилади.

Муқаддас АҲМЕДОВА,
ЎзМУ доценти.

1 Нашрга тайёрловчи М.Хайруллаев. Маънавият юлдузлари. Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1999. 98-б.

Давлат тилини қиёсий ўрганиш тажрибасидан

Иккинчи тилни ўрганувчи ҳар бир ўқувчи бу тил унсурларини ўз тилидаги ўхшаш унсурлар билан қиёслаши табиий ҳолатдир. Бу қиёслашда она тили билан ўхшаш ҳолат бўлса - тил ўрганиш осонлашади, акс ҳолда интерференция, яъни она тилининг салбий таъсири натижасида иккинчи тилни ўрганиш иши қийинлашади.

Ушбу мақолада биз ўзбек тилини давлат тили сифатида ўрганувчи тожикзабон ўқувчилари дуч келадиган сўз қўшимчалари билан боғлиқ интерференция ҳолатлари ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Маълумки, кўпгина сўз ясовчи қўшимчалар ҳам ўзбек, ҳам тожик тилларининг тараққиётида ўз ўрнига эга. Бир қисм сўз ясовчи қўшимчалар ўзбек ва тожик тилларига араб ҳамда рус тилларидан, улар орқали бошқа жаҳон тилларидан кириб келган бўлса, ўзбек тилидан тожик тилига ва, аксинча, тожик тилидан ўзбек тилига ўзлашган қўшимчалар ҳам анчагинадир.

Биргина тожик тилига ўзбек тилидан ўзлашган - *чи*, - *дош* ва -*ли* юкламаси қўшимчалари бу тилда сўз ясалишида муҳим ўрин эгаллайди.

Ҳар иккала тилда - *чи* қўшимчаси шахс оти ясовчи қўшимча деб юритилади. Лекин тожик тилида *и* унлисини чўзиб талаффуз қилиш натижасида - *чи* қўшимчаси имло ўзгариши билан -*чй* шаклида ёзилади. Тожик тилида - *чи* (-чй) қўшимчасининг синонимик қаторлари - *гар*, - *манд*, - *дон* ва - *кор* қўшимчалари ҳисобланади. Аммо уларнинг тожик тилидаги шакли ўзбек тилининг сўз ясалиш қоидаларига тўғри келмайди. Ўқувчи она тили фани таъсирида давлат тилида ҳам кўп ҳолда *воҳимачй* - *воҳимагар*, *ташвиқотчй* - *ташвиқотгар*, *тижоратчй* - *тижоратгар*, *хиёнатчй* - *хиёнатгар* - *хиёнаткор*, *сиёсатчй* - *сиёсатманд* - *сиёсатдон* деб ёзади.

Кузатишлар шуни кўрсатдики, айрим ўқувчилар ҳар иккала тилда ҳам - *ми* сўроқ юкламасини нотўғри талаффуз қиладилар ва - *ма*, - *ми* шаклида ёзадилар. Мазкур хатоларни тузатишда ўқитувчи ўқувчиларга фақат машқ бажартириб қолмай, ўзбек тилидаги китобларни мутолаа қилиш, ёзма ва оғзаки диалог ва монологлар туздириш каби усуллардан ҳам фойдаланиши лозим.

Ўзбек ва тожик тилларида ҳам префикси от ва олмошлардан янги маънодаги сўзлар ясайди. Тожикзабон ўқувчилар ҳам ўз нутқларида кўпроқ *ҳамсинф*, *ҳамқишлоқ*, *ҳамватан* каби сўзларнинг ўрнига *синфдош*, *қишлоқдош*, *ватандош* сўзларини қўлайдилар. Гарчи тожик тилида - *дош* қўшимчаси шахс оти ясовчи қўшимча сифатида қабул қилинмаган бўлсада, у тил шеваларида мавжуд ва у давлат тили фани таъсирида ўқувчининг ёзма ва оғзаки нутқида синонимик қатор пайдо қилади.

Тожикча - *дор*, - *каш*, - *кор*, - *соз*, - *хона*, - *шунос*, - *паз*, - *боз*, - *сер*, - *парвар*, - *фуруш*, - *обод* каби қўшимча ва сўз шакллари ёрдамида ясалган кўпгина сўзлар ўзбек ва тожик тиллари луғат бойлигининг фаол сўзлари сирасига киради.

Юқорида санаб ўтилганга ўхшаб ўзлашган қўшимчалар тожик тилида аффикслар, ўзбек тилида эса фақат қўшимча сифатида қабул қилинган ва барча дарсликларда содда ясама сўз шаклида таҳлил қилинган. Давлат тилини ўргатишда тожикзабон ўқувчилар ўз она тили фанидагидек қўшма сўзлар гуруҳига *тўртбурчак*, *ошхона*, *бешотар*, *кўзойнак*, *белкурак*, *гултожихўроз* сўзлари билан бир қаторда *адабиётшунос*, *пахтакор*, *сураткаш* каби сўзларни ҳам қўшадилар. Кечирилмас томони шундаки, айрим давлат тили фани ўқитувчилари ҳам ўқувчининг бу таҳлилини тўғри деб билади. Нагжида, давлат тили фанини ўқитишда хатога йўл қўйилади. Бу ҳол давлат тили фани ўқитувчиларининг ҳар иккала тилни назарий ва амалий жиҳатдан яхши билишлари зарурлигини тақозо этади.

Дарвоқе, мазкур қўшимчалар тожик тили грамматикасида луғавий маъно англатадиган сўзлар бўлиб, буйруқ майли ҳосил қилинган феъл шакллари ва сўз ясалишида қўшма сўзнинг бир қисмидир.

Олинма - *шунос* қўшимчаси тожик тилида имло ўзгариши билан - *шинос* шаклида ёзилади. Бу қўшимча *шинохтан* (*танимоқ*) феълнинг буйруқ майлидаги шакли ҳисобланади. Тожик тилшунослигида сўзларнинг луғавий маъно англатадиган қисми аффиксоид деб юритилади. Масалан, *адабиётшунос* сўзи тожик тилида икки ўзакдан иборат қўшма сўз деб, ўзбек тилида эса содда ясама сўз деб таҳлил қилинади. Агар бу сўзнинг иккинчи қисми нутқда алоҳида ишлатилмаслигини уқтирсак, ўқувчи - *шинос* қўшимча эканлиги ҳақида маълумотга эга бўлади. Масалан, *адабиётшунос* - *адабиётшинос*, *тарихшу-*

нос - таърихшинос, тилшунос - забонишинос, руҳшунос - рўҳшинос каби сўзларнинг ёзилиши ўқувчилардан эътиборли бўлишни талаб қилади. Ҳар иккала тилда ҳам - *шунос* қўшимчасининг синоними - *чи (- чй)* қўшимчаси ҳисобланади. Масалан, *тарихшунос - тарихчи, услубшунос - услубчи* деб айтиш ҳар иккала тилнинг сўз ясалиши қоидаларига мосдир. Аммо *шарқшунос - шарқчи, руҳшунос - руҳчи* деб сўз ясалиши иккала тилнинг ҳам сўз ясалиш қоидаларига зиддир.

Кузатишлар шуни кўрсатдики, тожик тилидаги *-фуруш (-фурӯш)* қисмли қўшма сўзлар ўзбек тилида ҳам кенг қўлланилади. Фарқи шундаки, ўзбек тилида охириги бўғинда *у* унлиси ёзилса, тожик тилида *ӯ* унлиси ёзилади. Бу иккала тилнинг талаффуз ва имло қоидаларига мосдир. Мактаб дарсликларида - *фуруш* аффиксоиди, яъни қўшимчаси ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмаган. Тожик тилида *-фуруш* аффиксоиди *фурӯхтан - сотмоқ* феълининг буйруқ майлидаги шакли бўлиб, *феъли фармоиш* икки тилда ҳам савдо билан шуғулланадиган шахс оти сўзларини ясайди. Масалан, *читфуруш (читфурӯш), нонфуруш (нонфурӯш), носфуруш (носфурӯш), мевафуруш (мевафурӯш), китобфуруш (китобфурӯш)* каби. Бу сўзларни ўзбек тилида *чит сотувчи, нон сотувчи, нос сотувчи, мева сотувчи, китоб сотувчи* шаклида ҳам қўллаш мумкин. Ўзбек тилида алоҳида сўз сифатида - *фуруш* лексик маъно англатмайди. Ўзбек тилида - *кор* қўшимчаси *пахтакор, шифокор, ғаллакор, санъаткор, ижодкор, эҳтиёткор* каби сўзлар таркибида қўлланилади ва сўз ясовчи қўшимча ҳисобланади. Тожик тилида эса - *кор* аффиксоиди - *иш* маъносини билдириб, от сўз туркумига мансубдир. Масалан, тожик тилида *пахтакор, ғаллакор, шоликор* каби сўзлар икки ўзакдан иборат қўшма сўз бўлса, ўзбек тилида содда ясама сўздир.

Демак, тожикзабон ўқувчиларга давлат тилини она тили билан қиёслаб ўргатиш ўқувчиларнинг нутқини ўстириш билан бир қаторда саводхонлигини ҳам ошириш имконини беради.

Самад САФАРОВ,
Бойсун туманидаги 3-мактабнинг
олий тоифали ўқитувчиси.

Ўзбек тилини хорижликларга интенсив ўргатиш

(АҚШ Индиана университети тажрибаси мисолида)

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, ўзбек тилига, унинг тарихи, маданияти, қадимги ёдгорликларини ўрганишга қизиқувчи хорижликларнинг сони кундан-кунга ошиб бормоқда.

АҚШ мутахассис ва талабалари Ўзбекистонни Ўрта Осиёнинг та-

рихий маркази сифатида биладилар. Кўп хорижлик талаба ва мутахассислар ўзбек тилини интенсив равишда қисқа муддатли курсларда ўрганадилар. АҚШнинг Индиана, Вашингтон, Ҳарвард ва бошқа бир неча университетларида ўзбек тилини интенсив ўргатиш ёзги курслари мунтазам иш олиб боради. Чет элликлар учун шундай курслар Тошкент Давлат университети, Жаҳон тиллари университети ва Самарқанд чет тиллар институтида ҳам бор. Индиана университети қошида 20 йилдан буён ёзда Ўрта Осиё тилларини интенсив ўргатиш курслари ташкил этиб келинмоқда.

Ҳар йили июнь-август ойларида Индиана университетида ўзбек тилини ўргатиш бошланғич (Introductory) ва ўрта (Intermediate) гуруҳларининг интенсив курслари ишлайди. Курслар 8 ҳафта давом этиб, ҳафтасига 20 соат, жами 160 соат дарс ўтилади. Ушбу курсларда ўтган йили 20 талаба (қарийб ярми бошқа университетлардан келган талабалар) таҳсил олди. Индиана университети ўтган икки йил давомида юқори (Advanced) босқичдаги ёзги интенсив курсларини Самарқанд давлат чет тиллари институти қошида ташкил этди.

Индиана университетида ўзбек тилини ўргатиш ёзги интенсив курсларини ташкил этишда қуйидагиларга эътибор берилди:

1. Гуруҳда талабалар сони 10 дан ошса, гуруҳ аккига бўлиниб дарс ўтилади. Асосий ўқитувчи нутқнинг грамматик асосларини ўргатади. Ёрдамчи ассистент эса нутқ амалиётига ўргатади.

2. Курслар бошланишидан аввал асосий ўқитувчи 8 ҳафталик, жами 160 соатлик режа тузади. Режада ҳафталик ўтиладиган мавзулар, грамматика, машқлар, компьютер, видео ва аудио материаллар, ёзма ишлар, уй вазифалари, ҳафталик тестлар, оралиқ ва якуний имтиҳон, курс лойиҳаларини топшириш муддатлари аниқ белгиланади. Шулар билан бирга, баҳолаш мезонлари ҳам аниқланади. Ушбу режанинг нусхаси биринчи дарсда талабаларга берилди. Курсни битиришдан бир ҳафта аввал талабалар ўзбек тилида сахна кўриниши, ўрганган ўзбекча ашула ёки рақсларини намойиш этадилар.

3. Курс ўқитувчилари дарсга пухта тайёргарлик кўришлари шарт. Ҳар бир кундаги 4 соат дарсга ўқитувчи камида 4-5 соат тайёрланади, айниқса, компьютер, видео, аудио, тест ва имтиҳон материалларини дарсга тайёрлаш кўп вақт талаб этади. Бунинг асосий сабаби замонавий ўзбек тили дарслиklarининг йўқлигидир. Ҳафталик тест ва имтиҳон материаллари, албатта, ўтилган мавзу ва материалларга асосланиб тузилади. Тест ва имтиҳонларни ўтказишдан асосий мақсад талабаларда нутқий кўникмаларнинг шаклланганлигини текширишдир. Оралиқ ва якуний имтиҳонлар оғзаки ҳамда ёзма равишда ўтказилади.

4. Курс оралиғи (4 ҳафтадан кейин) ва охирида талабалар ўқитувчилар ишини баҳолайдиган махсус саволнома тўлдирадилар. Салбий ва ижобий фикрлар ёзилган ушбу саволнома бир нусхаси ўқитувчининг шахсий ҳужжатлари ичига қўйилади. Ўқитувчининг иш фаолияти талабаларнинг баҳолаши ва ёзги курслар координаторининг дарсларни қузатиши натижалари билан баҳоланади.

Асосий ҳакам талабалар ҳисобланади. Навбатдаги курсларда талабалар сонининг ошиши ва курсни битирган талабаларнинг юқори поғоналарда ўқишни давом эттириши ўқитувчининг дарсларни самарали ташкил этишига боғлиқ.

5. Талабаларнинг курсда ўқишлари пуллик бўлиб, қайси курсда ўқишни танлашлари ихтиёрийдир. Улар талабчан, кўплари бир неча хорижий тилларни билади. Айримлари Ўзбекистон тарихи ва маданиятини ўқиган ёки Ўзбекистонда бўлган. Ўқитувчи ўзбек тили ва адабиётининг билимдони бўлиши билан бирга Ўзбекистон тарихи, маданияти, географияси ва давлат сиёсатини ҳам яхши билиши керак. Хорижликликларга ўзбек тилини ўргатувчи ўқитувчи инглиз тилини мукамал билиши шарт, чунки у мавзу ва грамматикани ушбу тилда лўнда қилиб (3-5 дақиқа) тушунтириши ва талабаларнинг саволларига инглиз тилида жавоб бериши керак.

6. Талабалар ҳар куни 4 соат ўқийдилар. Шунинг учун улар ҳар кунлик уй вазифасини бажаришга 2-3 соатдан кўп вақт сарфламасликлари керак. Улар ҳар дарсда асосий билимларни олиб, зарур кўникмаларни ҳосил қилишлари лозим. Агар талабалар дарс жараёнида керакли билимни олиб, кўникмаларни ҳосил қилмасалар, уй вазифасини бажариш кўп вақт талаб этиб, қийинчиликлар туғдирса, ўз фикрларини курс координатори ва раҳбариятига етказадилар. Бу ҳолда ўқитувчининг иши салбий баҳоланишига сабаб бўлади.

7. Ҳар бир дарсда талабаларга нутқ фаолиятининг тўртала (эшитиш, нутқ, ўқиш ва ёзиш) тури бўйича кўникмалар ҳосил қилиш учун керакли маълумотларни ниҳоятда ихчам ҳолда етказиш ва машқларни бажариш мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи бошланғич курснинг 50 дақиқали дарсида биринчи кундан бошлаб, асосан ўзбек тилида 10-15 дақиқадан кўп гапирмаслиги лозим. Талабалар жуфт-жуфт бўлиб, кичик 3-4 кишилиқ гуруҳларда ёки мустақил равишда нутқий кўникмаларни ҳосил қилишга қаратилган машқларни бажарадилар. Ўқитувчи асосан нутқий кўникмаларни ҳосил қилиш машқларига кўпроқ эътибор бериши керак, бунга сабаб АҚШда ўзбек тили муҳити ҳамда уйда мулоқот машқларини бажариш имкониятларининг йўқлиғидир. Талабалар уйда фақат ўқиш, эшитиш ва ёзиш машқларини бажара оладилар.

8. АҚШ Индиана университетининг ўзбек тилини ўргатиш 160 соатлик бошланғич курсларининг вазифаси курсни битиргандан сўнг талабаларда қуйидаги кўникмалар ҳосил қилишдан иборат:

1) Лотин ва кирилл ўзбек алифбосида эркин ўқиш ва ёзиш. Мавжуд кирилл алифбосидан лотин алифбосига ўтиш даврини ҳисобга олган ҳолда икки алифбо ўқитилади. Курснинг биринчи 4 ҳафтаси давомида дарслар асосан лотин алифбосида ўтилади. Америкалик талабалар иккинчи кунийёқ саломлашиш ва ўзлари ҳақида оддий маълумотларни компьютерда ёза билишни ўрганадилар. Лотин алифбосидаги ҳамма ҳарф, белгилар компьютерда мавжуд ва талабалар одатда ёзишда компьютерни афзал кўрадилар, шу сабабли ёзма уй вазифаларини компьютерда ёзиб, e-mail орқали ўқитувчига юборадилар. Университетнинг «Oncours» компьютер тизими талабаларга курс материаллари ва керакли маълумотларни олдиндан етказишга мослаштирилган.

2) 1400-1500 луғат бойлигига эга бўлиш. Ҳар кунлик 4 соатлик дарсда талабалар янги мавзудаги 30-40 та янги сўзни ўрганадилар. Ушбу янги сўзлар рўйхати ҳар куни талабаларга берилиши шарт. Янги сўзларни ўргатишда «луғат ўрганиш» ўйинлари ва ҳафталик «луғат тестлари» қўлланади.

3) «Оила», «Университет», «Ўзбекистон шаҳарлари», «Ўзбек таомлари», «Ўзбек байрамлари ва тўйлари», «Менинг дўстим», «Кундалик юмушлар» каби мавзуларда эркин мулоқот қилиш. Ушбу мавзулар бўйича нутққа ўргатишда коммуникатив машқлар, диалоглар ва гуруҳлар орасида савол-жавоблар, суҳбат ўтказилади. Шу билан бирга, суратлар билан ишлаш, интернетдаги веб сайтлардан фойдаланиш дарс самарадорлигини оширади. Ўзбек маданияти ва урф-одатларини ўргатишда Ўзбекистондан олинган видеоматериаллардан фойдаланилади.

4) Олмош, сифат, феъл, ўтган, ҳозирги ва келаси замонлар, оддий ва қўшма феъллар, буйруқ ва шарт майллари каби грамматик материални билиш. Грамматик қурилмалардан эркин мулоқотда ва фикрларни ёзма шаклда баён этиш бўйича кўникмалар ҳосил қилинади. Ўзбек тили грамматикаси инглиз тили грамматикаси билан таққосланган ҳолда ўргатилади.

Замонлар ва бошқа грамматик қурилмалар инглиз тилида номланиб тушунтирилади. Албатта, ўзбек тили феъл замонлари ва бошқа грамматик қурилмалар инглиз тили феъл замонлари ва қурилмаларига тўлиқ мос тушмайди. Шунинг учун ўқитувчи мисоллар ёрдамида ушбу фарқларни тушунтира олиши лозим. Мавзулар ва алоҳида гапларни грамматик таҳлил қилиш, расмлар ёрдамида иншо ёзиш, грамматик

ўйинлар талабаларнинг ўзбек тили грамматикасини тўғри тушуниш ва ўзлаштиришларига ёрдам беради.

9. Албатта, 8 ҳафта давомида ушбу кўникмаларни ҳосил қилиш ўқитувчи ва талабалардан кўп меҳнат, сабр ва матонат талаб қилади. 4 ҳафтадан сўнг кирилл алифбосини ўрганиш бошланади. Аввалида кирилл алифбосини ўрганмаган талабалар учун айрим қийинчиликлар туғилиши табиий. Кирилл алифбосида ўқиш ва ёзишни ўрганиш лотин алифбосига қараганда кўпроқ вақт талаб этади. Лекин талабаларнинг маълум лугат бойлиги, грамматик қурилмалар ва мулоқот кўникмаларига биринчи ой давомида эга бўлишлари кирилл алифбосини ўзлаштиришни енгиллаштиради.

Ўзбек тилини хорижликларга интенсив ўргатишда инглиз тилини хорижий тил сифатида ўргатиш илғор тажрибасидан фойдаланилади. Инглиз тилини хорижий тил сифатида ўргатиш методикаси бир неча юз йиллар давомида ривожланиб ва янгиланиб келган. Бу борада замонавий методик қўлланмалар, дарсликлар, аудио-видео ва компьютер ўқув қўлланмалари яратилган.

Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитишни самарали ташкил этиш учун замонавий дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва лугатларни яратиш лозим. Ушбу соҳада Индиана университетининг (CeICAR) Ўрта Осиё тиллар марказида муайян ишлар амалга оширилмоқда. Ҳозирги вақтда ушбу марказда ўзбек, уйғур, тожик ва пушту тилларини ўқитиш бўйича замонавий дарсликлар, аудио-видео, компьютер қўлланмалари ва лугатлар яратиш устида самарали иш олиб борилмоқда.

Менимча, Ўзбекистонда ҳам бу соҳадаги ишларни самарали ташкил этиш керак. Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўргатиш методикасини ишлаб чиқиш зарур. Ўзбекистон телевидениесининг дастурларидан бирини сунъий йўлдош орқали узатишни ташкил этиш лозим. Ана шу ишлар амалга оширилса, келажакда хорижликларнинг ўзбек тилини ўрганишга бўлган талабларини қондириш ва Ўзбекистонни жаҳонга танитиш, ўзбек тили ва унинг бой маданияти билан бутун дунёни танитиш имконияти яратилади.

Малик ХҲЖАЕВ,
Самарқанд вилояти тил ўргатиш маркази директори,
СамДУ педагогика ва методика кафедраси тадқиқотчиси,
илмий-тажриба алмашув дастури бўйича
АҚШ Индиана университети ўзбек тили ўқитувчиси.

Қорақалпоқ гуруҳларида отлардаги сўз ясалиши муаммосини ўргатиш тажрибасидан

Истиклол шарофати туфайли азалдан маънавияти, миллий маданияти муштарак бўлган ўзбек ва қорақалпоқ халқлари ўртасидаги ўзаро ҳамжиҳатлик янада мустақамланди. Қорақалпоғистонда ўзбек ва қорақалпоқ тилларининг давлат тили мақомида бараварига истеъмолда бўлиши тиллараро хусусий ва умумий тарафларни синчиклаб ўрганиш, илмий ва амалий жиҳатдан қиёсий таҳлил этиш заруриятини юзага келтирди. Биз мазкур мақолада ушбу долзарб масаланинг бир тармоғи бўлган сўз ясалиши хусусида, аниқроғи, қорақалпоқ гуруҳларидаги ўзбек тили дарсларида отлардаги сўз ясалиши муаммосини ўргатиш борасида фикр юритамиз.

Ўзбек тилида сўз ясаиш деганда маълум бир луғавий бирлик ёрдамида янги сўз ҳосил қилиш тушунилади.¹ Қорақалпоқ тилшунослигида ҳам сўз ясаиш худди шундай тушунчани англатади. “Сўз ясалиши” ўзбек тилшунослиғи фанининг алоҳида бўлими сифатида илк бор А.Ғуломов тадқиқотлари асосида XX асрнинг 40-йилларида шаклланди.² Қорақалпоқ тилшунослигида эса сўз ясалишининг мустақил ҳодиса сифатида тадқиқ этилиши масаласи ўтган асрнинг 50-йилларида Н.А.Баскаков томонидан кўтарилган эди. Аммо яқин кунларгача бу соҳа морфология бўлими таркибида ўрганилиб келинди. Эндиликда сўз ясалиши ҳодисасига алоҳида соҳа сифатида қаралапти.

Ўзбек тилида сўз ясалишининг бир неча усуллари мавжуд. Ҳамма типдаги сўз ясалиши учун умумий белги янги лексема ҳосил қилишидир.³ Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида сўз ясашнинг кент қўлланадиган, унумли усули аффиксация (қўшимча қўшиш) бўлиб, қўшимчалар бир хил сўз туркуми доирасида (ташқи ясалиш) янги сўзлар ҳосил қилади.⁴ Бу хусусиятларнинг ҳар иккаласи ҳам фақат от ясовчи қўшимчаларгагина хосдир. Бошқа ясовчи қўшимчаларнинг ҳаммаси маълум бир туркумга оид негизлардан, одатда, бошқа туркумга оид янги сўзлар ҳосил қилади.⁵ Жумладан, *темирчи*, *ўтлоқ*, *суҳбатдош*, *дарахтзор*, *боғбон* сўзларида (ички ясалиш асосида) от сўз туркумидан шахс оти ясалган: *ўқувчи*, *ёлғончи*, *иккичи* сўзларида (ташқи ясалиш орқали) эса феъл, сифат, сондан шахс оти ҳосил қилинган.

Қорақалпоқ тилида ҳам сўз ясовчи қўшимчалар орқали ясалган янги бирлик бир хил сўз туркумига мансуб бўлади ёки иккинчи туркумга ўтиши мумкин.⁶ Ўзбек тилидан фарқли ўлароқ, қорақалпоқ тилида ички ва ташқи ясалиш, от сўз туркумидан ташқари, феълларга ҳам хосдир.

1. Отлардаги ички ва ташқи ясалиш: а) *суўшы*, *жолдас*, *бийдайлық* сўзида (ички ясалиш орқали) отдан шахс оти ҳосил қилинган; б) *оқыўшы*, *сынықшы* сўзларида (ташқи ясалишга кўра) феъл, сифат-

дан шахс оти ясалган. Сон сўз туркумидан шахс оти ясаш қорақалпоқ тилида кузатилмайди.

2. Феъллардаги ички ва ташқи ясаиш: а) *букле, қыста, жулқы* сўзларида (ички ясаиш асосида) феълдан феъл ясалган; б) *тарбияла, шадлан, бирле, шаққанлас, сыбырла* сўзларида (ташқи ясаиш орқали) от, сифат, сон, равиш, тақлидий сўздан феъл ҳосил қилинган.

Ушбу мақолада биз ўзбек ва қорақалпоқ тилларида от ясовчи қўшимчалар ниҳоят даражада кўплигини назарда тутган ҳолда, фақат шахс оти ясовчи *-чи, -шы/-ши* қўшимчаси доирасидагина баъзи назарий ва амалий аниқликлар киритишни талаб этувчи мунозарали хусусиятларни таҳлил қилмоқчимиз.

Сўзлар сингари, қўшимчалар ҳам кўп маънолилиқ хусусиятини ўзида акс эттиради. Бинобарин, ўзбек тилидаги *-чи* ҳамда қорақалпоқ тилида *-шы/-ши* қўшимчаси полисемантик характерга эга бўлиб, бу қўшимчалар орқали ясалган отнинг икки тилда ҳам хилма-хил маънолари юзага келади. “Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарслигида ўзбек тилидаги шахс оти ясовчи *-чи* қўшимчасининг олти хил маъно англатиш хусусияти гуруҳлаштирилган ҳолда кўрсатилган. Ё.Тожиев эса ўзининг докторлик ишида *-чи* қўшимчасининг 23 хил маъно англатишини келтириб ўтган.⁷

Ҳозирги қорақалпоқ адабий тилининг грамматикасида отдан шахс оти ясовчи *-шы/ши* қўшимчасининг қорақалпоқ адабий тилида учта маънога эга эканлиги қайд қилинган: бирор касб билан шуғулланувчи шахсни (*сандықшы, шахматшы*), маълум бир жойда фаолият кўрсатувчи кишини (*мойнақшы, халқабашы*), бирор ҳаракат тарафдорларини (*спартакшы, камалатшы*) билдиради. Бу қўшимчанинг тўртинчи маъносини М.Қудайбергенов келтириб ўтган.⁸ Муаллиф *-ши/шы* қўшимчаси маълум касб-кор билан шуғулланувчи кишини, унинг фаолият кўрсатиш ўрнини ҳам англатишини таъкидлайди: *китابخанашы, дуканшы* каби.

Биз ўзбек ва қорақалпоқ тилларидаги *-чи, -шы/-ши* от ясовчи қўшимчасини маъно жиҳатдан гуруҳлаштирилишини кузатиш орқали қуйидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқладик:

1. Ўзбек ва қорақалпоқ тилида *-чи, -шы/-ши* қўшимчаси *кишининг ўзига хос феъл-атвори билан ажралиб туриши* маъносини ифодалайди: *вахимачи, гапчи* (ўзбек тилида), *отирикши, алдаўшы* (қорақалпоқ тилида). Бу ясалмалар от туркумига мансуб бўлса-да, кўп ҳолларда сифатга хос хусусиятларни ўзида акс эттириб, гапда аниқловчи вазифасида келади.

Ўзбек тилида *бирор нарса билан шуғулланиш* маъносига *сувчи, теримчи* ясалмалари қорақалпоқ тилида (*суўшы, теримши*) маълум касб билан машғул киши маъносини англатувчи гуруҳ таркибида келтирилган. Ваҳоланки, *суўшы* ҳам, *теримши* ҳам ҳали касб даражасига етганича йўқ. Балки, *маълум муддат давомида шу жараёнда фаолият*

кўрсатувчи киши маъносини ифодалайди.

2. Қорақалпоқ тилида *кишининг иш ўрни* маъносини билдирувчи сўзлар (*китابخонашы, дуканшы*) алоҳида гуруҳни юзага келтирган. Бироқ ўзбек тилида бу хилдаги маъно англатувчи сўзлар (*кутубхоначи, буфетчи*) шахснинг маълум касб-хунар билан шуғулланишини ифодаловчилар қаторига киритилган. Биз ўзбек тилидаги ана шундай маъноли ясалмаларни алоҳида гуруҳга киритиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

3. Шахснинг бирор ҳаракатдаги фаолиятини, маълум оқим тарафдорларини англатишда *-чи, -шы/-ши* қўшимчасининг маъноси ҳар икки тилга ҳам тааллуқлидир: *пахтакорчи, камолотчи* (ўзбек тилида), *спартакишы, мичуринишы* (қорақалпоқ тилида). Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бундай ясалмалар ҳар икки тилда ҳам окказионал характер касб этади.

4. Қорақалпоқ тилида *маълум бир жойда истиқомат қилувчи киши* маъносини ифодалашда *-шы/-ши* қўшимчаси анча фаол қўлланилади: *кегейлиши, халқабашы*. Ўзбек адабий тилида *-чи* қўшимчаси бундай маъно оттенкасини ифодалашдан мутлақо ҳоли. Бироқ Қорақалпоғистоннинг айрим ўзбек шевалари оғзаки нутқида юқорида таъкидланган маънони англатиши мумкин: *тўртқўлчи* каби. Қорақалпоқ тилидаги *кишининг яшаши жойи* маъносини билдирувчи *-шы/-ши* қўшимчасининг ўзбек тилидаги айнан муқобил варианты *-лик* қўшимчасидир: *нуқуслик, амударёлик*.

Хуллас, туркий тилларни ўрганиш тилшуносликнинг муҳим масалаларидан биридир. Ўзбек ва қорақалпоқ тилларини қиёсий саҳҳда тадқиқ қилиш орқали баъзи муаммоларнинг ҳал қилинишига эришиш мумкин. Шунингдек, қорақалпоқ гуруҳи талабаларига бу тилларни қиёсий ўргатиш уларда ҳар қайси тилнинг ўзига хос тарихи, ривожланиш босқичларини чуқурроқ англаб етишларига имконият яратади.

Илҳом КАЗАКОВ,
ҚДУ ўзбек тилшунослиги кафедраси ассистенти.

1 А.Ҳожиев. Ўзбек тилида сўз яшаш усули масаласига доир //Ўзбек тили ва адабиёти, 1999. 4-сон. 36-б.

2 А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т.:Ўзбекистон, 2002. 194-б.

3 Ўзбек тили грамматикаси. 2 жилдлик, 1-жилд. Т., 1975, 22-23-б.

4 Т.Мирзақулов. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. Т.:Ўқитувчи, 1994. 29-б.

5 Ё.Тожиев. Ўзбек тили морфемикаси. Т., 27-б.

6 Ҳазирги қарақалпоқ тили. Қарақалпақстан. Нукус, 1981, 14-б.

7 Ё.Тожиев. Ўзбек тилида аффиксал синонимия (док.дисс.). Т., 1991, 91-б.

8 М.Қудайбергенов. Қарақалпақ тилининг морфемикасы. Нукус, 2001.

AMALIY FOYDALANISH UCHUN

Маълумки, «Жаҳон адабиёти тарихи» фани бутун дунё филология илмининг энг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади. Мамлакатимиз университетларида филология (ўзбек филологияси) таълим йўналиши бўйича таҳсил олаётган талабалар ҳам уни зарурий ўқув предмети сифатида ўрганадилар.

Куйида Бухоро Давлат университети доценти, филология фанлари номзоди Мирзааҳмад Олимовнинг мазкур фандан ўзбек филологияси факультети II курс талабаларига мўлжаллаб тузган тест топшириқларини келтирамыз.

Таҳририят

«Жаҳон адабиёти тарихи» фани бўйича тест топшириқлари

1. Мифология жаҳон адабиётининг қайси босқичи учун ғоявий-бадиий асос бўлиб хизмат қилган?

- A) Антик адабиёт учун B) Модернизм адабиёти учун
C) Ўрта асрлар адабиёти учун D) Ренессанс адабиёти учун
E) Романтизм адабиёти учун

2. Қайси асар немис халқининг қаҳрамонлик эпоси ҳисобланади?

- A) «Сид ҳақида кўшиқ» B) «Роланд ҳақида кўшиқ»
C) «Нибелунглар ҳақида кўшиқ» D) «Форсайтлар ҳақида сага»
E) «Игорь жангномаси»

3. «Илиада» асарида тасвирланиши бўйича Троянинг энг машҳур паҳлавони ким эди?

- A) Ахилл B) Патрокл
C) Диомед D) Гектор
E) Геракл

4. Қадимги юнон эпоси қаҳрамони Одиссей биринчи навбатда қайси хусусияти билан ажралиб туради?

- A) куч-қудрати билан B) ҳушсуратлиги, кўркемлиги билан
C) олижаноблиги билан D) донолиги, тadbиркорлиги,
E) қомусий билими билан айёрлиги билан

5. Фива туркуми афсоналари асосида яратилмаган асарни топинг.
 А) «Шоҳ Эдип» (Софокл) В) «Антигона» (Софокл)
 С) «Эдип Колонда» (Софокл) Д) «Занжирбанд Прометей»
 Е) А, В, С (Эсхил)
6. Демосфен ва Цицерон қандай наср намояндалари?
 А) бадий наср В) тарихий наср
 С) риторик наср Д) фалсафий наср
 Е) диний наср
7. Данте Алигьери қаламига мансуб «Янги ҳаёт» асарининг жанрини белгиланг.
 А) дoston В) рисола
 С) қисса Д) драма
 Е) роман
8. Эразм Роттердамский – қайси халқ Уйғониш даври адабиёти-нинг вакили?
 А) италян В) англиз
 С) немис Д) француз
 Е) нидерланд
9. «Қирол Лир» трагедиясининг сюжети қайси асардан олинган?
 А) Саксон Грамматик, «Хроника» В) Сервантес, «Дон Кихот»
 С) Сервантес, «Ибратли новеллалар» Д) Хелиншед, «Хроникалар»
 Е) Мильтон, «Йўқотилган жаннат»
10. Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» асарини ўзбекчага ким ўгирган?
 А) Чўлпон В) Ойбек
 Д) Усмон Носир Д) Миртемир
 Е) Эркин Воҳидов
11. Шарқ ва Ғарб адабий алоқаларининг маҳсули сифатида эътироф этиш мумкин бўлган асарлар номи қайси қаторда келтирилган?
 А) «Декамерон» (Ж.Боккаччо), «Рухлар исёни» (Э.Воҳидов)
 В) «Ғарбу Шарқ девони» (Гёте), «Форс тароналари» (С.Есенин)
 С) «Ҳожимурод» (Л.Толстой), «Макр ва муҳаббат» (Ф.Шиллер)
 Д) «Евгений Онегин» (А.Пушкин), «Манфред» (Байрон)
 Е) «Ҳалокат» (Р.Тўқур), «Ҳинд ихтилочилари» (А.Фитрат)
12. Америка Қўшма Штатларининг Нобель мукофотига сазовор бўлган адибларини топинг.
 А) Мопассан, Марк Твен В) Томас Мор, Бальзак
 С) Диккенс, О.Генри Д) Хемингуэй, Фолкнер
 Е) Драйзер, Марк Твен

13. Машхур француз ёзувчиси Гюстав Флобернинг шоҳ асарини топинг.

- A) «Евгения Гранде»
- B) «Бовари хоним»
- C) «Қизил ва қора»
- D) «Сўна»
- E) «Ўт»

14. Қайси машхур романда композитор Адриан Леверкюн қисмати акс эттирилган?

- A) «Доктор Фаустус»
- B) «Содиқ фуқаро»
- C) «Жан-Кристоф»
- D) «Америка фожиаси»
- E) «Уста ва Маргарита»

15. «Жиноят ва жазо», «Телба», «Ака-ука Карамазовлар» романларининг муаллифи ким?

- A) Л.Толстой
- B) Ф.Достоевский
- C) И.Тургенев
- D) М.Булгаков
- E) А.Толстой

16. Фарзандларининг меҳр-оқибатига ишониб хонавайрон бўлган оталар тимсоли қайси асарларда акс этган?

- A) Шекспир, «Қирол Лир»
- B) Бальзак, «Горио ота»
- C) Тургенев, «Оталар ва болалар»
- D) А ва В
- E) А, В, С

17. Омадсиз муҳаббат туфайли ўз жонига қасд қилган қаҳрамонни топинг.

- A) Вертер («Ёш Вертернинг изтироблари»)
- B) Клайд («Америка фожиаси»)
- C) Жюльен Сорель («Қизил ва қора»)
- D) Жорж Дюруа («Азизим»)
- E) Вронский («Анна Каренина»)

18. Жорж Гордон Байрон қайси адабий йўналиш намояндаси эди?

- A) Ренессанс
- B) Барокко
- C) Классицизм
- D) Маърифатпарварлик
- E) Романтизм

19. Классицизм адабий йўналишининг асосий адабий-эстетик меъёрлари қайси асарда ўз аксини топган?

- A) Аристотель, «Поэтика»
- B) Данте, «Халқ тили ҳақида»
- C) Буало, «Поэзия санъати»
- D) Гегель, «Эстетика»
- E) Белинский, «Поэзиянинг тур ва жинсларга бўлиниши»

20. А.С.Пушкиннинг шеърый роман жанридаги асарини топинг.

- A) «Лўлилар»
- B) «Капитан қизи»
- C) «Дубровский»
- D) «Борис Годунов»
- E) «Евгений Онегин»

21. Герберт Уэллс ва Жюль Верн асарлари дунё адабиётида қайси йўналишнинг нодир намуналари ҳисобланади?

- А) детектив йўналишнинг В) реалистик йўналишнинг
С) фалсафий йўналишнинг Д) фантастик йўналишнинг
Е) тарихий йўналишнинг

22. Жаҳон адабиётининг энг буюк ҳикоянависларини топинг.

- А) Бальзак, Стендаль В) Л.Толстой, Достоевский
С) Мопассан, Чехов Д) О.Генри, Р.Тўқур
Е) С ва Д

23. Қайси адиб деярли барча эпик асарларини жамлаб, уларни «Инсон комедияси» деган умумий ном билан атаган?

- А) Бальзак В) Стендаль
С) Диккенс Д) Золя
Е) Флобер

24. Ф.М.Достоевскийнинг ўн йиллик Сибирь сургуни таассуротлари асосида яратилган асарини топинг.

- А) «Жиноят ва жазо» В) «Телба»
С) «Ўлик уйдан мактублар» Д) «Степанчиково қишлоғи»
Е) «Бечора кишилар»

25. «Форсайтлар ҳақида сага» эпопеясининг муаллифини аниқланг.

- А) Эмил Золя В) Гюстав Флобер
С) Теодор Драйзер Д) Жон Голсуорси
Е) Ромен Роллан

26. Иброҳим Фафуров Мопассан қаламига мансуб йирик асарлардан қайси бирини ўзбек тилига таржима қилган?

- А) «Азизим» В) «Ҳаёт»
С) «Монт-Ориоль» Д) «Пьер ва Жан»
Е) «Дўндиқ»

27. Франц Кафканинг қайси асарида қаҳрамон Грегор Замза қўрқинчли жониворга айланиб қолади?

- А) «Қўрғон» («Замок») В) «Жараён»
С) «Эврилиш» Д) «Отамга хат»
Е) «Миленага хатлар»

28. Сентиментализм адабиётининг ёрқин намунаси ҳисобланган асарни топинг.

- А) «Қароқчилар» (Шиллер) В) «Фауст» (Гёте)
С) «Юлия, ёки янги Элоиза» (Жан-Жак Руссо)
Д) «Сид» (Корнель) Е) «Дон Жуан» (Мольер)

29. «Дублин ҳикоялари» модернизм адабиётининг қайси вакили қаламига мансуб?

- А) Ж.Жойс
 В) Ф.Кафка
 С) А.Камю
 Д) М.Пруст
 Е) Ж.-П.Сартр

30. Жаҳолат қурбони бўлган Исо Масиҳ саргузаштлари қайси қатордаги асарларда ўзининг бадиий ифодасини топган?

- А) «Телба» (Ф.Достоевский), «Евгений Онегин» (А.Пушкин)
 В) «Тирилиш» (Л.Толстой), «Оқ гвардия» (М.Булгаков)
 С) «Оқ кема» (Ч.Айтматов), «Ошкора қотиллик қиссаси» (Г.Маркес)

- Д) «Уруш ва тинчлик» (Л.Толстой), «Горио ота» (О.Бальзак)
 Е) «Уста ва Маргарита» (М.Булгаков), «Қиёмат» (Ч.Айтматов)

31. Кўрку камоли инсон ақлу идрокини лол қолдирувчи гўзал Ремедиос қайси асар қаҳрамони?

- А) «Алвидо, қурол»
 В) «Евгения Гранде»
 С) «Уч қалб»
 Д) «Бахтиқаро Керри»
 Е) «Танҳоликнинг юз йили»

32. «Ҳаётга муҳаббат» ҳикоясининг муаллифи?

- А) О. де Бальзак
 В) Ж.Лондон
 С) Т.Драйзер
 Д) О.Генри
 Е) Ф.Кафка

33. Р.Тўқур қайси асари учун Нобель мукофотига сазовор бўлган?

- А) «Оқшом кўшиқлари»
 В) «Хонадон ва жаҳон»
 С) «Гитанжали»
 Д) «Ҳалокат»
 Е) «Нур ва соялар»

34. Нобель мукофоти совриндори М.А.Шолоховнинг фуқаролар уруши даври тасвирига бағишланган роман-эпопеясини топинг.

- А) «Тинч Дон»
 В) «Очилган кўриқ»
 С) «Улар Ватан учун жанг қилдилар»
 Д) «Инсон тақдири»
 Е) «Нафрат илми»

35. Э.Хемингуэйнинг «Чол ва денгиз» қиссасидаги кекса балиқчи чолнинг исми нима?

- А) Себастьян
 В) Родриго
 С) Генрих
 Д) Эрнест
 Е) Сантьяго

36. Бугунги кунда ўзбек китобхонларини дунё адабиёти намуналари билан таништирувчи асосий нашр номини топинг.

- А) «Марказий Осиё маданияти» газетаси
 В) «Звезда Востока» журнали
 С) «Сирли олам» журнали
 Д) «Жаҳон адабиёти» журнали
 Е) «Тафаккур» журнали

ETIMOLOGIYA

Самарқанд топонимининг этимологик таҳлили

Мазкур топоним тўғрисида анчадан буён олимлар ўртасида баҳс бўлмоқда. Ушбу мақолада шу жой номининг қайси тил унсурларидан шаклланганлигига эътибор қаратиб, унинг этимологик таҳлили устида фикр юритмоқчимиз.

Самарқанд топонимининг келиб чиқиши ҳақида қуйидаги фаразлар бор:

1. Топонимнинг аталишига Абу Тоҳирхожа бешта сабаб кўрсатган¹. Муаллиф уларда киши исми бўлган *Самар* сўзига *кент*, *қанд* сўзлари қўшилиши билан **Самарқанд** ҳосил бўлганини қайд этиб, жой номининг бу тарзда номланишини экстралингвистик омил бўлган арабларнинг келишига боғлайди.

2. Ушбу топоним тўғрисида Ҳ.Ҳасанов қуйидагиларни ёзган²: “**Самарқанд** – энг қадимий шаҳарлардан бири. Бир номи *Афросиёб*. Искандар замонида *Мароқанд* деб аталган, яна унинг *Самариана*, *Самаранка*, *Саканна*, *Самманген* ва *Самакиян* сингари шакллари бор. Унинг номларидан кўра бир-бирига зид бўлган изоҳлари кўп: а) *Мароқанд* – қадимий форс тилидаги *хамара* – *йиғин*, *тўпланиш* маъносига сўздан олинган. Кишилар шу жойда тўпланишиб, маслаҳат қилганлар; б) *Самар* – қудуқ номи. Унинг атрофида йиғинлар бўлган, ўйин-томошалар ўтказилган; в) *Самара* – киши исми, саркарда. *Самарқанд* у эгаллаган шаҳар; г) *Шамар* ва *Қамар* – яманлик шахзодалар. Улар шаҳарни бино қилишган; д) *Самара* – мева, ҳосил; *қанда* – ширинлик, яъни ширин-шакар шаҳри.

3. Абу Райҳон Беруний **Самарқанд** туркий тилда **Самизканд** – маърифат шаҳарларидан бири деган³.

4. Маҳмуд Кошғарий эса қуйидагиларни айтган: «**Самарқанд**ни катталиги учун *сэмиз канд* – *семиз шаҳар* дейдилар. Буни форслар **Самарқанд** тарзида қўллайдилар»⁴.

5. Бобур бу шаҳар ҳақида қуйидагиларни таъкидлаган: «**Самарқанд**ни Искандар бино қилгандир. Мўғул ва турк улуси уни **Семизкенд** дерлар»⁵. Бу фикрда унинг номи объектнинг ҳажми эътиборга олинганлигига асосланган.

6. Б. Ўринбоев топонимдаги *самар* сўзининг маълум бўлган тўртта маъноси (*киши номи; мева, ҳосил, ширинлик; катта; йиғин, тўпланиш, маслаҳат жойи*) билан биргаликда ҳозиргача номаълум бўлган *ариқ* ва *канал* маъноларини кўрсатиб, **Самарқанд** топонимининг сув объекти билан алоқадор номи ҳақиқатга яқин, Самарқанд - *ариқ ёнидаги қишлоқ, шаҳар* демакдир, деган фикрни илгари сурган⁶.

Бизнингча, топонимни озарбайжон тилининг унсурлари билан қиёслаш ўринлидир. Бунда **Самарқанд** топонимининг таркибида *шам* маъноли қисмнинг борлиги аниқланди: *шам* > *сам*. Бунда *ш* ундошининг *с* ундошига ўтиш ҳодисаси рўй берган. Топоним таркибидаги *шам* компонентининг озарбайжон тилида қуйидаги маънолари бор⁷: 1) тепа ва баландлик; 2) шу тилнинг Муган шеvasида *шам кўм-кўк ер* дегани; 3) дарё бўйи; 4) бўри, қуён каби ҳайвонлар яшайдиган жой. Таркибидаги *қанд* (маъноли қисмда тилнинг ривож ва бошқа тилларнинг таъсирида *хор* > *хан* > *ханд* > *канд* > *қанд* шаклидаги фонетик ўзгаришлари рўй берган) тополексемаси эса *шаҳар, қўрғон* деган маъноларни ифодалайди. Топонимдаги иккинчи маъноли қисм *ар* бўлиб, у олдинги даврда *жар, йар, ар* кўринишлари (жар маъноси) да қўлланган⁸. Сўз бошида *ж* ундоши *й* ундошига ўтган⁹ ва талаффузда тушиб қолган: *жар* > *йар* > *ар*. Демак, *тепа ҳамда баландлик билан ўралган, (ёнида турли ҳайвонлар яшайдиган) дарё бўйидаги шаҳар* деган маъно - **Самарқанд** топоними учун мос маъно. Унинг этимони — (*шам*+*жар* > *шамжар* +*хор* > *шамйар хор* > *самйар хор* > *самйархан* > *самарханд* > *самарқанд* > *самарқанд* > *Самарқанд*) *шамйар хор* > *самйар хор* > *самйархан* ясама сўзидир. Бу ердаги маъноли қисмларнинг бирин-кетинлиги алмашилиб қўлланган бўлиши ҳам мумкин.

Юқорида берилган бешта фикрда ҳам жой номи **Самарқанд, Самизқанд, Семизқанд** тарзида қайд этилган. *Самиз, семиз* сўзининг *бой* деган маъноси бор¹⁰. Масалан, деҳқонлар *семиз тупроқ* деб *бой ва унумдор ерни* айтадилар. Бизнингча, **Самарқанд**нинг илк кўриниши **Самизкенд // Семизкент** бўлиб, *бой, улуғ шаҳар* маъносини ифодалаган. Биринчи ва иккинчи фикрда эса *киши исми (Самар+қанд)* ва бошқа маънолари берилган.

Мазкур жой номини этимологик таҳлил қилишда учинчи, тўртинчи ва бешинчи тахминларда илгари сурилганидек, *семиз* сўзининг *самар* сўзига айланиб кетиши (*семиз* > *самар*) сингармонизм ҳодисаси билан боғлиқ, *кенд* сўзининг *қанд* (*кенд* > *қанд*) шаклига ўтиб, яъни *е, и* товушларининг *а* товушига (*е* > *а*; *и* > *а*) ўтиши, *з* товушининг *р* товушига (*з* > *р*), *к* товушининг *қ* товушига айланиб, маълум бир маъноларни ифодалаш, сўзсиз, эътиборга олинади. Олдин *семиз* ва

кенд сўзлари бирикиб, қўшма сўзни ҳосил қилган: *семиз+кенд* > *семизкенд*. Икки сўзнинг бирикишидан шаклланган қўшма сўздаги иккинчи унли биринчи ва учинчи унлиларга мослашиш учун *a* унлисига ўтган: *семизкенд* > **Семазкенд**. Кейинчалик талаффузда ундаги биринчи ва учинчи унлилар иккинчи унли бўлган *a* унлисига мослашган: *семазкенд* > *самазканд*. Унлилар таъсирида жарангли *з* товуши сонор товуши бўлган *p* ундошига айланган ва топоним ҳосил бўлган: *самазқанд* > **Самарқанд**. Сонор товуш бўлган *p* ундоши билан биргаликда саёз тил орқа *k* ундоши ўрнида чуқур тил орқа *q* ундоши келган ва топоним таркибида *k* > *q* ўзгариши юз берган. Қўшма сўзнинг топонимга айланиб, **Самарқанд** ҳолатига келиши лингвистик усулнинг диакрон ва синхрон кўринишларининг маҳсулидир.

Олтинчи (*арик бўйидаги қишлоқ*) ва еттинчи фикрларда (*тепа ҳамда баландлик билан ўралган, ёнида турли ҳайвонлар яшайдиган*) *дарё бўйидаги шаҳар* деган маъно топонимга оид маъно. Унинг этимони – (*шам+жар* > *шамжар+хор* > *шамйар хор* > *самйар хор* > *самйархан* > *самарханд* > *самарканд* > *самарқанд* > **Самарқанд**) *шамйар хор* > *самйар хор* > *самйархан* ясама сўзида эса топонимнинг табиий географик шароитдан келиб чиқиб, номланиши баён этилган. Олдинги бешта фикрда *киши исми, катта шаҳар* маънолари унинг кейинги маъноси, сўнги икки тахминда эса *дарё бўйидаги тепа* ва *баландликдаги шаҳар* маъноси топоним учун илк маъно ҳисобланади.

Демак, бу топоним туркий тил унсурлари воситасида шаклланган бўлиб, бугунги кунда маъноси билинмайдиган ҳолга келиб қолган.

Толиб ЭНАЗАРОВ,
ЎзМУ доценти.

1 Абу Тоҳирхожа. Самария // Мерос. Т.: Камалак, 1991. 16-б.

2 Ҳ.Ҳасанов. Географик номлар сири. Т.: Ўзбекистон, 1985. 61-б.

3 Ҳ.Ҳасанов. Беруний асарларида топонимика // Беруний ва ижтимоий фанлар. Т.: Фан, 1972. 125-128-б.

4 Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит-турк. Уч жилд. I ж. Т.: Фан, 1960. 330-б.

5 Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: Юлдузча, 1989. 43-б.

6 Б.Ўринбоев. Асрлардек барҳаёт номлар. С.: Зарафшон, 2003. 153-б.

7 Ч.Х.Мирзаде. О топониме Шамхор // Материалы конференции о проблемах Азербайджанской ономастики. Баку, 1987. С.140-142.

8 Древнетюркский словарь. Лгр.: Наука, 1969. С. 238; Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит-турк. Уч жилдик. I ж. Т.: Фан, 1960. 156-366-б.

9 Қ.Маҳмудов. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси.Т.: Ижод дунёси, 2004. 75-б.

10 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. М.: Рус тили, 1981. 36-б.

SO‘Z MULKIGA SAYOHAT

Наманган вилоятининг *тўп* таркибли ойконимлари хусусида

Ойконим атамаси грекча *ойкос* - *уй, турар жой, макон* ва *оним* - ном сўзларидан олинган бўлиб, топонимлар (жой номлари)нинг бир туридир. Наманган вилояти топонимияси ойконимларга бой.

Ушбу вилоят ойконимларини ўрганиш жараёнида биз 550дан зиёд маҳалла номларини, жумладан, биргина Учқўрғон туманига оид 55 та маҳалла номини тўпладик. Мазкур маҳалла номлари доирасида *тўп* таркибли бир неча маҳалла номлари мавжуд. *Пастки тўп* (Учқўрғон туманининг Қайқи қишлоғи), *Халфа тўпи* (Учқўрғон туманининг Бахт қишлоғи), *Эшон тўпи* (Учқўрғон туманининг Яшиқ қишлоғи), *Ўлжа тўпи* (Учқўрғон туманининг Бахт қишлоғи), *Бой тўпи* (Норин туманининг Норинкапа қишлоғи), *Марғилон тўпи* (Норин тумани), *Кал тўпи* (Норин туманининг Норинкапа қишлоғи) каби маҳалла номлари фикримизнинг далилидир.

Тўп сўзи форс-тожикча бўлиб, луғавий жиҳатдан *бир ерга тўпланган кишилар ёки ҳайвон, қуш ва шу кабилар тўдаси, гуруҳи, галаси* деган маънони англатади.¹ Мазкур сўз асосида шаклланган ойконимлар ўзига хос лексик-семантик ва грамматик хусусиятларга эга.

Халфа тўпи - Учқўрғон туманининг Бахт қишлоғидаги маҳаллардан бирининг номи бўлиб, ойконим морфемик таркибига кўра *халфа, тўп*, - *и* морфемаларидан таркиб топган. *Шариат бўйича мукамал билимга эга бўлган шахс* тушунчасини ифодаловчи *халфа* сўзи бу ўринда *ишбоши, гуруҳбоши* маъносини англатади. Демак, *Халфа тўпи* ойконими *маълум халфа, яъни гуруҳбоши ёки ишбоши атрофида бирлашган кишилар яшайдиган жой* деганидир.

Эшон тўпи маҳалласи Учқўрғон туманининг Яшиқ қишлоғида жойлашган. Ушбу ойконим таркибан кўшма ойконим бўлиб, *эшон* ва *тўп* сўзларининг кўшилишидан ҳосил бўлган.

Эшон атамаси асли *диний, тақводор шахс* тушунчасини билдиради. Мазкур ойконимнинг номланиши ҳақида бир неча тахминлар мавжуд:

1. Қадимда маҳаллада эшонлар яшаганлиги боис маҳалла *Эшон тўпи* деб юритилган эмиш.

2. *Маҳалла оқсоқоли Ҳожимат Эшон хотирасига берилган* деган фикр ҳам мавжуд.

Ҳақиқатан ҳам, маҳаллада Ҳожимат Эшон ва унинг авлодлари, яқинлари яшаганлигига кўра у *Эшон тўпи* деб аталган.

Ўлжа тўпи этноойконими Наманган вилояти Учқўрғон туманида жойлашган. *Овда қўлга киритилган жонивор ва бошқа нарсалар* тушунчасини ифодаловчи *ўлжа* сўзи асли этноним, яъни қипчоқ уруғларидан бирининг номи. Демак, мазкур ойконим *ўлжа уруғига мансуб кишилар яшайдиган маскан* тушунчасини билдиради.

Хулоса шуки, *гуруҳ, тўда, гала* тушунчаларини ифодаловчи *тўп* сўзи ойконимлар таркибида кўпроқ *маскан, яшаш манзили* тушунчаларини ифодалар экан.

**Юлдуз НЕЪМАТОВА,
НамДУ магистранти.**

¹ Ўзбек тили изоҳли луғати. 2-жилд. Рус тили, 242-250-б.

Эрадин

Эрадин - Наманган вилояти Мингбулоқ туманининг Гуртепа қишлоғидаги канал номи. 1930-1940 йилларда янги ўзлаштирилаётган Задарё (ҳозирги Мингбулоқ) тумани ҳудудида янги бунёд этилган сув объектлари кўплигидан улар Л-1, Л-2, П-1, П-6 каби шартли равишда ҳарф ва рақамлар билан белгиланган. Жумладан, Гуртепа қишлоғидаги каналга Р-1 белгиси қўйилган. Маҳаллий аҳоли уни *Эр адин* деб ўқиган ва талаффуз қилган. Натижада шартли белги атоқли номга айланиб, канал *Эрадин* деб аталадиган бўлган.

1992 йилда жой номларини, жумладан, сувликларнинг номларини қайта кўриб чиқиш жараёнида каналга узоқ йиллар Мингбулоқ туманида мироб бўлиб ишлаган Қосимов Осимбой хотираси учун Осимбой номи берилди. Ҳозирда канал туман сув хўжалиги бошқармаси ҳужжатларида, расмий муомалада Осимбой канали деб юритилса-да, маҳаллий аҳоли уни *Эрадин* деб атайди.

Беғамариқ

Беғамариқ - Наманган вилояти Тўрақўрғон туманидаги Ёртепа қишлоғининг юқори қисмидан оқиб ўтувчи сувлик номи. Маҳаллий аҳоли ривоятларига қараганда, қўшни Косонсой тумани тарафдан йўлга чиққан саҳобалардан бири Шоҳжалил Хизр бу ерга, яъни Ёртепага келган

нида қишлоқ одамларининг ўта беғам, бепарво эканини кўрган эмиш. Сўнг: «Ариқларинг ҳам ўзларингга ўхшасин», - дея шу ариқ йўлини чизиб берган экан. Шу боис мазкур ариқ *Беғамариқ* деб аталармиш. Бизнингча, ариқ сувининг тинч, сокин оқишига нисбат бериб, уни мажозий тарзда *Беғамариқ* дея номлаган бўлиши мумкин.

Носиржон УЛУҚОВ,
НамДУ катта ўқитувчиси, филология фанлари номзоди.

1 С.Қораев. Географик номлар маъноси. Т.: Ўзбекистон, 1978. 129-б.

***Оли* або бирикмасини тушунасизми?**

Мумтоз шоирларимиз ўз замонлари анъанасига мувофиқ форс ва араб тилларини мукамал ўзлаштирганлар. Шунинг учун уларнинг асарларида ўша тиллардан кўплаб сўзлар қўллаш одатий бир ҳол бўлган. Бу сўзлар эса бугунги ўзбек китобхони учун жиддий муаммо бўлиб қолмоқда.

Чунончи, Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Девон»ида¹ ҳам кўплаб изоҳталаб сўзлар учрайди. Шундай сўзлардан бири *оли* або арабча сўз бирикмасидир.

*Адоват оди, муҳаббат нишони қолғуча, Бобур,
Адув хайли Язид, муҳибби - оли аבודур.*

Мазкур матндаги айрим сўзларнинг изоҳи:

од - ном, от, исм, сўз;

адув - душман, ёв;

хайл - тўда, гуруҳ, жамоа;

муҳиб - севувчи, севимли, дўст;

оли або - Муҳаммад Саллоллоҳу Алайҳи Васаллам оиласи, яъни пайғамбаримиз қизлари Биби Фотима, куёвлари Али ибн Абу Толиб, неваралари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайнлардир.

Шундан келиб чиқиб, мазкур байт мазмунининг насрий баёни қуйидагича бўлади:

Эй Бобур, жаҳонда адоват номи ва муҳаббат нишони қолгунча бизга Язидлар жамоаси душман, Муҳаммад хонадони вакиллари дўстларимиздир.

Оли або хусусидаги изоҳнинг тўғрилигини Алишер Навоийнинг яна бир байти билан исботласа бўлади:

*Бўлмағай эрди муяссар «Хамса», яъни «Панж ганж»,
Қилмаса эрди мадад ҳолимға беш оли або².*

Демак, турли манбаларда дуч келинадиган *Оли Темур, Оли Сомон* бирикмалари ушбу буюк шахслар хонадони маъноларини билдиради.

**Умаржон ЗАКБАРОВ,
Гулистон Давлат университети аспиранти.**

¹ Бобур. Девон. Т.: Фан, 1994. 29-б.

² А.Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. IV жилд. Хазойин ул-маоний. Т.: Фан, 1989. 11-б.

*Журналдан кўчириб босилганда “Тил ва адабиёт таълими”дан олинди,
деб изоҳланиши шарт.*

*Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг тахририят нуқтаи
назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.*

Тахририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 06.03.2006 да топширилди. Офсет усулида чоп
этилди. Қоғоз формати 60x84 1/16. Шартли босма табағи 9,76. Шартли
табағи 4,65. Нашриёт ҳисоб табағи 5,14. Адади 10730 нусха.

Буюртма № . Баҳоси эркин нархда.

Журнал индекси: 872

МЧЖ "Maxi gap plus" босмахонасида чоп этилди.

Манзил: Тошкент ш., Хўжаев кўчаси, 2-уй.